

TÜRKİYE'DE KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ VE SOSYAL SINIFLAR

[Tarihsel boyutlar içinde bir yaklaşım deneyi]

Ali GEVGİLLİ

G İ R İ Ő

İNSAN SOYU'nun binlerce yıllık gelişim sürecinde, *kapitalizm* toplumların önüne kendisinden önceki bütün ekonomik, sosyal, politik ve kültürel ayakbağlarını silip süpürerek, tarihi ilerleten ve değiştiren bir güç olarak çıktı. *Feodal* Batı Avrupa toplumlarının bağrından *devrimci* bir sınıf halinde tarih sahnesine yükselen *burjuvazi*, kapitalist üretim tarzında, üretimi sürekli değişikliğe uğratan, sosyal koşulları durmaksızın alt üst eden araçları buldu. Çağdaş dünya sanayiini ve pazarını yaratan kapitalizm'e, en azından yarattığı bu büyük sıçrama dolayısıyla, insanlık tarihi çok şey borçludur.

Schumpeter, *kapitalizm*'den bahsetmenin, bir *gelişim* ya da *değişim olayı*'ndan söz açmak anlamını taşıdığını söyler. Kapitalizmin durgun olmayan niteliği, özellikle sosyal bakımdan son derece önemli bir unsurdur. Bir toplumu ekonomik geriliğe mahkûm kılan nedenlerin başında, çokluk, içe kapalı, statik bir yapı gelir. Bu yapının kırılışı ve toplumda yeni dinamiklerin ortaya çıkışı, tarihsel olarak, dünyada kapitalizm'in gelişimiyle paralel gitmiştir. Schumpeter'in de belirttiği gibi, "Kapitalist mekanizmayı çalıştıran ve çalışmasını devam ettiren; yeni tüketim maddeleri, yeni üretim yöntemleri, yeni ulaşım metodları, yeni pazarlar, yeni endüstriyel örgütlenmelerin tipleri ve çeşitleridir. Bütün bunlar, kapitalist teşebbüs tarafından yaratılmıştır¹."

1 Joseph A. Schumpeter, **Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi**, Cilt I (İstanbul Varlık, 1966) s. 118.

1970'lerin dünyasında kapitalizm'den, hiç kuşkusuz, salt bir *içsel olay* olarak söz etmek mümkün değildir. Kapitalizm'in *serbest rekabetçi*, liberal olduğu dönem, XIX. yüzyılın son yirmibeş yılından itibaren giderek ortadan kalkmış bulunmaktadır. *Tekelci kapitalizm* çağını ifade eden XX. yüzyılda, özellikle yeni kalkınma çabasındaki bir toplumda *kapitalizmin gelişmesi* birçok noktada tarihsel modelden ayrılabilir. Dışsal dinamiklerin belirli anlarda içsel dinamikleri şiddetle etkileyici bir güç kazandığı günümüzde, kapitalizm'in toplumları değiştirici yanına yeni unsurlar eklenmiştir. Öyle ki, Sanayi Devrimi'nde toplumları ileri götüren bir dinamo rolü oynayan kapitalizmin, bugün uluslararası egemen ekonomilerin etkisi altında bazan çarkları tersine işletmesi de beklenebilir.

Farklı gelişme aşamalarındaki toplumlar için kapitalizm'in gelişmesinin yarattığı ekonomik ve sosyal sonuçlar da farklı olacak; bunların sosyal sınıflara ilişkin özellikleri belki de ülkeden ülkeye köklü ayrılıklar gösterecektir. Yapılması gereken, özellikle *Türkiye* gibi gelişme çabasındaki toplumlarda, somut durumlara özgü, somut değerlendirmelere girişmektir.

Kapitalizmin gelişimi ve sosyal sınıflar sorununu araştırmak, pratikte, ikili bir yaklaşımı gerektirir²:

i. Gerçeğin köklerine inebilmek, ancak, bir toplumu tarihsel gelişim çizgisine oturtmakla mümkündür. Tarih, boşuna yaşanmış bir deney değildir ve dünden gelen bugünkü toplumumuz, kendi doğrultusu içinde yarma gidecektir.

ii. Çağdaş dünyada bir toplumun ekonomik ve sınıfsal gerçekliğini kavramak, aynı zamanda, o ülkeyi uluslararası ortamdaki yerine oturtmakla mümkün... Bugün hiçbir ülkenin ekonomik ve sosyal durumu, arasında yer aldığı dünya sisteminden ve o sistem içindeki genel hareketlerden soyutlanmış olarak düşünülemez.

Tarihin verdiği ders, yalnız geçmişin mirasıyla geleceğin potansiyellerini, yaşanan ânın özel koşulları altında, dünyanın gidişiyle *uyumlu* olarak yeni bir senteze ulaştırabilen toplumların başarıya ulaşabileceği gerçeğidir.

2 Ali Gevgilili, "Türkiye'de Ekonomik ve Politik Yapı / Tarihsel Perspektif İçinde Bir Yaklaşım Deneyi", *Mimarlık Dergisi*, sayı: 88 (Şubat 1971) s. 36.

I

ANADOLU'NUN TARİHSEL ÖZELLİKLERİ
TÜRKİYE'DE KAPİTALİST
ÜRETİM TARZI NEDEN GELİŞMEDİ?

ANADOLU, dünya coğrafyası üstünde bir bütünün parçasıdır. Söz konusu olan bütün, *Akdeniz* çevresi toplumdur. Daha ilk çağlardan başlayarak dünya ticareti özellikle Doğu Akdeniz bölgesinde yoğunlaşmış; Akdeniz çevresindeki toplumlar ekonomik ve sosyal yapılarıyla birbirlerini derinden etkilemişlerdir.

A. Anadolu, tarihsel olarak, uluslararası ilişkilerle derinden bağlı bir toprak parçasıdır :

Doğu ile *Batı* arasında, ticaret yollarının kavşak noktasında yer alan Anadolu, *Selçuklular* döneminden itibaren dışsal gelişmelerden ayrı düşünülemez bir ekonomiye sahiptir. Doğu/Batı ticaretinden alman *pay*, aslında, yüzyıllar boyunca Anadolu ekonomisini ayakta tutan en büyük unsurlardan birisidir. Özellikle XII. yüzyıl'da Anadolu, uluslararası ticaret ve değişimi genişleten *uluslararası bir pazar* görünümündeydi. Selçukluların, Karadeniz ve Akdeniz limanlarını fethetmeleri, buralara Türk tüccar ve sermayedârim naklederek ithalat ve ihracat kurumlarını kurmaları, düşük gümrük tarifeleri uygulayarak ülkeyi dünya ticaretinin *transit* merkezi haline getirmeleri bir rastlantı değildir. Toplumun, hem ticaret hem de küçük imalat alanında uluslararası ortama bağlılığı, Selçuklulara, karalarda ve denizlerde korsanların baskınına uğrayan tüccarın zararını hazineye karşılamak üzere bir tür *devlet sigortası* kurduracak kadar önemliydi³. Anadolu refahının orta çağdaki başlıca sırrı, uluslararası ticaretten ekonomiye sağlanan bu büyük paydır. Haçlı seferleri bile dinsel bir görünüm altında, Akdeniz'in ticaret yaşantısını canlandırma amacını güden savaşlardır. Yakındoğu'daki İslâm devlet ve beylikleri arasındaki çekişmeler bir ara bölgeden geçen ticaret yollarının kapanmasına sebep olunca, Batı'da haçlı ordusu düşüncesi doğmuştur⁴. Haçlı seferleriyle Doğu ticareti yeniden açıldığı gibi, Avrupa'da iktisadi ve uygar gelişim de hızlanmıştır.

3 Prof. Dr. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul, Turan, 1969) s. 284-285.

4 Tefvik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, (İstanbul, Ant. 1970) s. 11-12.

Haç savaşları başta Anadolu olmak üzere bütün Doğu Akdeniz kıyı kentlerine ilk kapitülasyonları getirmiştir. Aynı zamanda, *kozmpolit* bir tüccar zümresi olarak *levanten* sınıfın güçlenmesini sağlamıştır. *Dışsal dinamikler* ve özellikle *kozmpolit ticaret burjuvazisi*, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşme sürecinde de özel roller oynayacak iki büyük tarihsel unsurdur. Zira, özellikle Osmanlı toplumunda iç ekonominin sarsıntı geçirdiği bütün tarih anlarında bu iki etken kararlaştırıcı güçler olarak sahneye çıkacak ve ekonomik gelişimin doğrultusunu başka yönlere saptrabilecektir.

B. Türk toplumunda klasik feodalizm'in Batı ile eşanlı olarak doğuşunu önleyen tarihsel nedenler :

Selçuklular ve Osmanlı dönemleri Türk ekonomisinin ilginç sorunu sudur:

Anadolu, genellikle Batı Avrupa'nın etki alanı içinde yer aldığı halde, Batı ekonomilerinin önce feodalizm'e, giderek kapitalizm öncesine ve en sonunda da *kapitalizm'e* ulaşan gelişim mekanizmasını Türkiye neden izleyememiştir?

Bunda, kuşkusuz, ne tümüyle *doğulu* ne de tümüyle *batılı* bir dünya görüşünü temsil eden Anadolu insanının ve bu dünya görüşünün üstünde yükseldiği Anadolu ekonomik yapısının payı vardır. Anadolu, Batı'daki gelişmelere uygun olarak iki kez klasik *feodal* yapıya yönelmenin eşiğine kadar gelmiş ve her iki olayda da Anadolu halk yığınlarının dünya görüşü ve çıkarları feodalleşmeyi reddetmiştir. Şöyle ki:

1. Yüzyıllar süren bir göçebelikten sonra *yerleşik düzen'e* geçiş dönemine gelen Türkmen boyları, XI. yüzyılın ilk yarısını Anadolu'ya akınlarla geçirmişlerdir. O çağın Anadolu'sunda *Bizans* yönetimi geniş topraklar üstünde bir *toprak aristokrasisi* yaratmak ve halkı *serf* durumuna getirmek üzereydi. Topraksız ve özgür olmayan Anadolu köylüsünün düzen karşısındaki derin hoşnutsuzluğunu, Türkler Anadolu'ya *kamusal mülkiyet* anlayışını yerleştirerek gidermişlerdir. Bu, Anadolu'da *klasik feodalizmin* ilk reddidir. Türkiye Selçukluları Anadolu'ya, İslâm fetih hukuku ile Türk göçebe geleneğinin birleşimi olan *miri* (kamusal) toprak düzenini temelli olarak yerleştirmişlerdir. Bütün ülke toprakları kamusal mülkiyet altına alındıktan sonra çiftçiye ancak *ekeceği toprak* üstünde *kullanma hakkı* tanınmıştır. Osmanlı *tımar* düzeninin özünü teşkil eden Selçuklu *küçük ikta* sistemi, zamanla Anadolu'da bütün feodal yapının

yerini almıştır⁵. Anadolu'da tipik toprak aristokrasisinin görülmeyişinin tarihsel nedeni olan bu büyük olay, pratikte, Türkiye'de *feodal* anlamda bir *sermaye birikimi*'nin gerçekleşmeyişinin de temel nedenidir.

2. Anadolu'da feodalizm'in *köylü* yığınlarının maddi desteğiyle ikinci büyük reddi, 1243 Köseadağ yenilgisinden sonra, Mogol egemenliği döneminde ortaya çıkan büyük karışıklıklarda görülür. 1300'lerde Selçuklu Sultanlığının bütün uç beylikleri artık bağımsızlıklarını ilân ediyorlardı. İkiyüz yıldır derebeylik üretim tarzına doğru sürekli bir zorlama içindeki *Bizans*'ın karşısına *kamusal mülkiyet* ile *özgür köylü* statüsünü sunan Osmanlıların bir *alternatif* olarak çıkışları yine bu büyük alt üst oluşa isabet eder⁶. Üretim ilişkilerini varolan koşullarda daha ileri bir düzene geçirmenin sancılarını çeken Bizans'ın önünde Osmanlı devletinin kazandığı olağanüstü başarı, yoksul köylülüğe teklif edilen bu formülün sonucudur. 16. yüzyıla kadar olan kuruluş döneminde Osmanlı düzeninin köylülerden büyük tepkiler ile karşılaşmayı, getirilen sistemin yığınların isteklerini herhalde karşılayabilmiş olmasının bir sonucudur. XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu köylüsü, kendi başına bir ekonomik birim olarak bu sentez çerçevesinde üretici güçlerin gelişimine tanık oldu. Osmanlı devleti, Avrupa/Asya ticareti arasındaki hassas yerinden, sınırlarının dışına doğru taşmanın maddi potansiyeline kavuştu.

C. Osmanlı sosyal yapısı kendi içinde ileriye ve özellikle kapitalizm'e doğru evrilmeye ne kadar açıktır?

Tarih açısından önemli olan sorun, Anadolu'da feodalizmi önleyen gelişmelerin, ekonomik ve sosyal yapının geleceği üstündeki etkisi sorusudur.

Klasik feodal yapıdan farklı olarak Osmanlı ekonomik düzeni, geniş bir sivil ve asker yönetici kadronun iktisadî yaşantıya büyük çapta müdahale etmesine ve ekonomide yaratılan artık *değer*'e ortak olmasına izin verir. Bu, sağladığı sosyal dengeye rağmen birçok araştırmacıya göre, özellikle XVI. yüzyıldan sonraki dönemde içine düşülen yaygın toplumsal huzursuzluk ve genel durgunluğun da başlıca içsel nedenidir. Söz konusu düzenin, gelişme dinamikleri açısından yerini aldığı klasik *feodalizm*'den

5 Prof. Dr. Osman Turan, *A.g.k.*, s.276-277 ve sonrası.

6 Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, (İstanbul, İ. Ü. 1967) s. 102-105.

daha *primitiv* olduğunu öne süren bir düşünce okulu⁷, askeri yenilgilerin zamanla büyük ekonomik sistemin çöküşünü kaçınılmazlaştıran zincirleme tepkiler yaratmasını bu gerekçeyle açıklamaktadır. Sistem, sosyal istikrarı öne almakla, kendi içinde, varolan düzeni daha ileriye doğru çevirmek isteyen güçlere *ayakbağı* olmuştur. Dışsal ekonomilerin güçlendiği bu dönemde ileri doğru gelişim göstermeyen sistem, ister istemez, egemen ekonomilerin etki alanına kaymıştır.

Türk ekonomisinin kendi dinamikleriyle, yaşadığı çağın oluşlarına paralel, *bağımsız* bir gelişme sağlayamayışında iç düzenin koyduğu *sınırlamalar* stratejik bir faktördür.

Osmanlı ekonomik sistemi,

- a) Dış faktörlerden sağlanan gelirler ile,
- b) Tarımsal üretim ve dış ticaret gelirlerine dayanır.

Tarih, Osmanlıları, sürekli olarak dış ticareti geliştirici tedbirler almaya itecektir. Fatih Sultan Mehmet'in 1453'de *İstanbul*'u fethi, bu anlamda, bir dönemeç noktadır. Yapılmak istenen şey yavaş yavaş ticarî sermaye birikimi artan ekonomik sisteme, merkezi bir pazar sağlamak ve uluslararası ticaret mekanizmasına İstanbul üstünden el koymaktır. Prof. Mustafa Akdağ, bu nedenle II. Mehmet'in padişahlık tahtına oturmasını bile *kozmpolit-ımparatorlukçu* siyasetin bir zaferi olarak niteler⁸. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinin daha üçüncü günü I haziran 1453'te İstanbul'un Ceneviz tüccarına rumca olarak verdiği *ticaret serbesliği* beratı, dış ticaretin ekonomideki rolü kadar, levanten ticaret kesiminin ağırlığını da daha o günden gösteren önemli bir tarih belgesidir.

D. Yeni Çağ eşliğinde değişen dışsal dinamikler ve Osmanlı gerilemesinin kaçınılmaz nedenleri :

İstanbul'un fethi gibi mutlu bir olayla başlayan Yeni Çağ, Osmanlı ekonomisi açısından dışsal dinamiklerin içsel dinamikler aleyhine değişeceği bir çağ olacaktır. Özellikle *Asya* ticaretini daha güvenilir yollardan [belki de Osmanlı devletine fazla pay bırakmadan] yürütme dürtüsü, Batı'nın gelişen merkantilist sermayesine XV. yüzyılda yeni yollar,

7 Wayne S. Vucinich, *The Ottoman Empire: Its Record and Legacy*, (Princeton, Van Nostrand, 1965) s. 48-49.

8 Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. II, 1453-1559, (Ankara Türk Tarih K. B., 1971) s. 16-17.

yeni kıta ve ülkeler buldurmıştır. Uluslararası ticaret yollarını Asya, Ortadoğu ve Akdeniz'den Okyanuslara kaydıran bu büyük oluş, eskiden dünya ticaretinden *pay* alan Osmanlı ekonomisinin artık dünya ticaretine bağlı bir ekonomi haline dönüşünün habercisidir⁹. Batı Avrupa, değişim ve üretimin büyük sıçramalar gösterdiği bu yeni çağda *burjuvazi*'nin *yükseliş* dönemi yaşamaktadır. Burjuvazi, Batı'da *kapitalizm* ve *Sanayi Devrimi*'ni yaratacak olan yeni bir devrimi gerçekleştirirken, tarihin çarkları Osmanlılar için artık geriye doğru işlemeye başlar¹⁰:

1. Osmanlı devleti, doğal gelişim sınırlarının son ucuna varmıştır. Büyüyen toplumu, *hızlı nüfus artışı*'nın da baskısıyla beslemek artık çetin bir sorun haline gelmiştir. Üretim teknolojisinin ikelliği ve varolan ekonomik sistemin tarımı geliştirici yatırımlara fırsat vermeyişi tarımda XVI. yüzyıldan başlayarak *azalan randıman* olayını yaratmaktadır. Toprak verimliliği düşerken köylüler *çift bozup* kentlere akın etmiş, bütün sosyal sistem derin bir çalkantıya düşmüştür.

2. *Emeğin özgürleşmesi* anlamını taşıyan bu büyük hareket, belki *kapitalist* bir gelişim sürecini harekete geçirerek olumlu yöne çevirilebilirdi. Oysa, varolan *düzen* buna izin vermemiştir. Doğulu devlet sisteminin ve geleneksel alt yapının bir ürünü olan ama bir kez oluştuktan sonra bunalmı anlarında ondan bağımsız da davranabilen Osmanlı *kapıkulu*'mın yani *devlet bürokrasisi*'nin ekonomide yaratılan değerden aldığı payı *koruma* dürtüsü, giderek, bütün kapitalistleşme süreciyle çelişir duruma bile gelmiştir. Bürokrasinin ekonomik ve politik üstünlüğünü koruma savaşı, giderek Osmanlı toplumunda, kapitalizm'in tarihsel öncüsü ve yaratıcısı olan *burjuvazi*'nin bir *sınıf* olarak ortaya çıkışını önleme çabasına dönüşmüştür.

E. Gerileyen Türk toplumunda XVI. yüzyıldan itibaren yapısal ikilik ve iç anarşi şiddetleniyor :

Kuruluş dönemlerinde bile *kamusal* mülkiyeti zamanla *bireysel* mülkiyete dönüştürebilecek gelişmeli elemanları bağrında taşıyan Osmanlı

9 Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranın Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri", **İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri**, (İstanbul Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1963) s. 20.

10 İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması / Batılaşma**, (İstanbul, Ant. 1969) s. 30-31 ve sonrası.

ekonomik sistemi¹¹, XVI. yüzyıldan itibaren kesin bir *yapısal ikilik* içinde görülür. Yapısal ikilik, toplumun geleneksel güçleri hâlâ *eski düzen*'i sürdürmeye çalışırken, *yeni düzen*'i getirmeye çalışan kapitalizme yönelik güçlerin [toplumun kendine özgü tarihsel gerçekleri dolayısıyla] hiç bir zaman bu işi başarabilecek kadar *etkili* olamayışının sonucudur.

Çoğu yabancı uyruklu olan *büyük ticaret* sermayesi ile onlarla bütünleşen bir bölüm *taşra burjuvazisi*, kendi güçleriyle sağhyamadıkları değişiklikleri, bu kez dış egemen ekonomilerle bütünleşerek gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Dış ticaret çıkarlarını sürdürebilmek amacıyla 1535'ten itibaren verilmeye başlanan *kapitülasyonlar*, Avrupa kapitalizmine açılış doğrultusunda kaçınılmaz adımlardır. *Çift bozulan* toprakları dolaylı yollardan elde eden taşranın büyük toprak sahipleri ile levanten ticaret burjuvazisi tarımsal ürünlerin ve ham maddelerin Avrupa pazarlarına satışını gerçekleştirmek için dışa açılış sağlamışlardır. 1538'de başlayan *iltizam* uygulaması ise, *küçük ticaret burjuvazisi*'ni de düzene muhalif bir zümre olarak yeni ittifaka katmıştır. Türkiye'de uygulanan iç vergilerin, dış ticarete ilişkin vergilerden yüksek tutulması, küçük ticaret burjuvazisinin toplumda daha *bağımsız* bir gelişim gösterbilmesini engellemiştir.

Türkiye'nin kapitalistleşme sürecinde ancak *tarihsel kapan* diye nitelenebilecek bu ters mekanizma, sonuç olarak, *emeğin özgürleşmesi* ile paralel oluşan tarımsal modernleşmeyi, imalathaneler kurulup sanayileşmenin başlatılmasını ve bütün bu temeller üstünde yükselen bağımsız bir artış ticaret sistemini imkânsız kılmıştır. Türkiye'nin, aynı çağlarda Batı Avrupa'da hızlanan kapitalist gelişimin dışında kalmasına yol açan şey, işte, toplumda sürekli patlamalar yaratan ve varolan sistemi de büyük *darlık bunalımları* içinde büsbütün çıkmaza sokan¹² bu korkunç batış sürecidir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar olan bu dönemin tarihsel terslikleri, Batı kapitalizminin gelişme halkalarına bakılarak, şematik olarak şöyle sıralanabilir¹³:

a) Türkiye'de *ticaret ve tefeci sermayesi* imalat sanayiine yeterince yönelememiştir. Bunun sonucu olarak da sermayesini *özgür* bir biçimde kullanan gerçek bir *burjuva* sınıfı Batı'daki oluşumla aynı anda sahneye

11 Sezer Tansuğ, *Fername* (İstanbul, Yenilik B., 1968) s. 5 ve sonrası.

12 Dr. Sabri F. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik Meselesi*, (İstanbul, İ. Ü., 1951) S. 58 ve sonrası.

13 İdris Küçükömer, *A.g.k.*, s. 49-50.

çıkamamıştır. Burjuvazi'nin güçsüzlüğü, kaçınılmaz biçimde, ücretli emeğin de modern *işçi sınıfı* haline dönüşmesini ertelemiştir.

b) Sanayiın ham madde talebi olmadığı için kırsal kesimde büyük ve modern *yerli tarımsal işletmeler* kurulması gerçekleşmemiştir.

c) Kapitalist gelişmenin araçlarından olan *bankacılık*, kapitalist kamu borçları kurumu ve *sermaye piyasası* da Türkiye'de geri kalmıştır.

Ülke içinde ne *kapitalist* bir gelişime izin veren ne de ekonomik büyüme ile modernleşmeyi gerçekleştirecek başka bir alternatif yaratabilen Osmanlı düzeni, XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçek bir *hasta adam*'dı. Egemen ekonomilerin gittikçe güçlenmeye başladığı bu yeni dönemde Türkiye dış desteklerin yardımıyla artık bağımlı bir kapitalistleştirme uygulamasına sürüklenecektir.

F. XIX. yüzyılda Türkiye'ye kapitalizmi dıştan getirme deneyi ve Batılama :

Türkiye'de *kapitalizm*'i *dıştan getirme* deneyi 1838/1846 ticaret sözleşmeleriyle başlar. Büyük Batı ekonomileriyle yapılan bütün bu sözleşmelerin gerçek amacı, gelişen Batı'ya Anadolu'yu *pazar* olarak açmaktır. Anadolu'dan tarımsal ürün ve ham madde ihracatı karşılığında Batı'nın sanayi ürünlerini sağlayacak olan yeni dış ticaret kolaylıkları, bütün *yarı sömürgeleştirme* mekanizmalarında olduğu gibi, toplumun belirli ölçüde *daha büyük ekonomi* yaratacak yönde *modernleştirilmesi*'ni de gerektirir. Zira, *pazar*, sürekli olarak *denetim* altında büyütülmelidir. *Modernleşme* ya da *batılama*, burada, maddi gelişimin üst yapıya yansıyan doğal bir sonucu değildir. Tersine, bu gelişime özünü katacak olan burjuvazinin güçlenmesi yüzyıllar boyunca geri bırakıldığı için dıştan zorlanan modernleşme'nin sonucu, toplumda burjuvazi'nin desteklenmesi yolu açılacaktır. Ne var ki, modelin desteklediği burjuvazi ekonomide ulusal sanayileşmeyi gerçekleştirecek olan kesim değil, dışa bağımlı ticaret çıkarlarını azamileştiren kanattır. *Sanayileşme* bilincinin yerleşmediği toplumda, *manifaktür* aşamasındaki Osmanlı zanaatkarları için yanlarında *ücretli emek* kullanarak *kapitalistleşme* olanağı da böylece ortadan kalkmış ve *dıştan kapitalistleşme* siyaseti sadece büyük toprak sahipleri, tüccar ve levanten ticaret kesimini güçlendirmişti. Kapitalizmin doğal gelişiminde görülen *neden ve sonuç* bağlantısını alt üst eden bu alt yapının iktisadî gelişiminden kopmuş modernleşme modeli, iç

kaynakların yetersizliğini geniş bir *dış borçlanma* mekanizmasıyla kapatmaya çalışır ve sonuç olarak tümüyle dışa bağlı bir ekonomiye ulaşır.

Türkiye'de izlenen dıştan yenileştirmede ilk hedef, *kamusal mülkiyet*'ten, *hukuka bağlı devlet* anlayışıyla perçinlenmiş bir *özel mülkiyet* düzenine geçmekti. 1839 Tanzimat Fermanı'ndan başlayarak girişilen bütün modernleşme çabalarında, son amaç, Türkiye'de kapitalizme özgü *kurumsal üst yapı*'yı yaratmaktır. 1854 dış borçlanması, 1856 Islahat Fermanı ve toprakta özel mülkiyeti meşrulaştıran 1858 Arazi Kanunnamesi bu büyük oluşum çeşitli halkalarıdır¹⁴. 1876'da Birinci Meşrutiyet ve 1908'de de İkinci Meşrutiyet, kurumsal değişikliğin politik sonuçları olarak sahneye çıkmıştır.

Dış ekonomiler, üst yapıdaki batılaştırma deneylerinin yanı sıra Türkiye'de alt yapıda da modern kapitalist kesimi yaratmaya yönelik bazı adımlar atmışlardır. Batı Avrupa ve Birleşik Amerika'da bir *demiryolu* çağı olarak yaşanan XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Türkiye'de de yabancı sermayenin giriştiği ilk alt yapı yatırımlarının *ulaştırma* kesiminde olması rastlantısal değildir. Yabancıların Anadolu'ya *demiryolları* döşemeleri, kapalı bir ekonomiyi dış pazarlara açma hedefinin sonucudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yapılan ve toplam değeri 5,7 milyar kuruşa erişen yabancı yatırımlar, demiryolları, elektrik, tramvay, su, liman tesisleri için 4 milyar kuruşluk harcamada bulunmuştu¹⁵. Burjuvaziye Batılı hayat tarzı aşılmasında ve Anadolu'nun pazara açılışında önem taşıyan bu yatırımlar, sosyal alanda da ilk modern emek ilişkilerini geliştirmek gibi tarihsel bir role sahiptir. Türkiye'deki ilk büyük grevlerin de yabancı şirketlerde çalışan işçiler tarafından yapılmış olması yadırgatıcı değildir¹⁶.

1914 yılında dış borçları toplamı 153,7 milyon Osmanlı lirasına ulaşan *İmparatorluk*, Birinci Dünya Savaşı'nın büyük çattırdıkları arasında, Ortadoğu ve Balkanlarda *yeni pazarlar* arayan büyük Batı ekonomileri tarafından etki bölgelerine bölüştürülecektir. Bazı alt yapı yatırımları dışında önemli bir tarım ve sanayi varlığı bırakmayan Osmanlı İmparatorluğu, özellikle son yüzyılı boyunca kapitalistleşmeye çalışan ama kapitalistleşmeden batan bir devlet olarak kendi tarih sayfasını kapatmıştır.

14 **Emek**, s. 1 (Haziran 1970) s. 63

15 Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzarai Umamiye**, (İstanbul, Milliyet, 1971) s. 177.

16 Hüseyin Avni Şanda, **Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri** (İstanbul, Evren 1962) s. 16-20.

II

KAPITALİZM VE YAPISAL DEĞİŞİM

Kapitalizmin gelişimi belirli maddi değişimlerle anlaşılır. Bunlar, kapitalist bir toplumu, daha geri gelişim aşamalarını temsil eden üretimi tarzlarından ayıran temel karakteristiklerdir.

Her toplumda kapitalizm, toplumun yapısal özellikleri ve içinde bulunduğu uluslararası koşulların verdiği çerçeve etrafında uygulanacaktır. Ne var ki, uygulamaya ait sonsuz ayrıntılara rağmen kapitalist gelişim ortak bazı aşamalar da gösterir. Kapitalizmin genel gelişim şeması şöyle çizilebilir:

i) Kapitalizmin oluşumunda ilk büyük etken, *sosyal işbölümü'nün* kesinleşmesidir. Kapitalizm, *kendisi değil, pazar için üretim yapan üreticileri* gerektirir. Geri bırakılmış toplumlarda kapalı tarım ekonomilerinin kapitalizme geçişinde birinci aşama, *tarımın pazar için üretime açılması* ve *tarımda uzmanlaşma'nın* başlamasıdır. Bu süreç tarımda *köylünün mülksüzleşmesi* ve *emeğin özgürleşmesi* olaylarının da başlangıcıdır. Kapitalizm geliştikçe, köylü, küçük topraklar üstündeki üretimin geçimini sağlamakta yetersizleştiğini görecektir. Küçük mülkünü en sonunda elden çıkarmaktan başka yol kalmadığını anlayan köylü böylece iki büyük değişime yol açar:

a) Köylü, maddi durumu sarsıldıkça, geçimini sağlamak için *emek* gücünü daha fazla satmaya başlar. Giderek, topraktan tümüyle koparak, *ücretli emek* kategorisine girer. *Kırsal nüfusun mülksüzleşmesi* ve tarım kesimi dışına itilmesi, sanayiciye gerekli emek ordusunu sağlar.

b) Emek özgürleştikçe, pazardan sağlanması gereken geçinme araçlarının da payı büyüyecektir. Kendisi için gerekli geçinme araçlarını bizzat üretmez duruma gelen küçük üretici, tüketim maddelerine gereken *iç pazarı* yaratır. Küçük üreticinin elden çıkarmak zorunda kaldığı *üretim araçları* ise yeni sahiplerinin elinde *sermaye* haline gelir ve *pazar için üretim'e* geçer.

ii) Kapitalist üretimin asıl hedefi *tüketim* değil, sürekli *sermaye birikimi*'dir. Sermaye birikim olayının en doğal sonucu, kapitalizm ilerledikçe *sanayileşme'nin* hız kazanmasıdır. Kapitalist bir ekonomide, sosyal üretimin, *üretim araçları* yapan bölümü, gerekli *fazla'yı* sağlamak amacıyla daima *tüketim* maddeleri üreten bölümünden daha hızlı ilerlemeler

göstermelidir. Başka bir deyişle, üretim ile ilgili tüketim, kişisel tüketimden daha hızlı olmalıdır. *Kapitalist toplumda, üretim araçlarının artması, tüketim maddelerinin artışının önünde gider.* Kapitalist üretim araçlarının genişlemesi, kendisini, üretici güçleri geliştirmekle, büyük üretimi ve makina ile işleyen sanayii yoğunlaştırmakla gösterir.

iii) İlerleyen kapitalizm, toplumda eski sosyal yapıları köklü olarak değiştirmekte gecikmeyecektir. *Sınıflaşma*'nın kesinleşmesi ve modern anlamda bir işçi sınıfı'nın sosyal arenaya çıkışı kapitalizmin ilerleyişinin en kesin toplumsal belirtilerinden birisidir. Kapitalist toplum, bu anlamda, bir zıtlıklar toplumdur. Bu zıtlıklar, kapitalizm gelişmediği halde suni olarak yaratılamayacağı gibi, kapitalizm'i bir bütün olarak belirli zıtlıkların dışında düşünmek de mümkün değildir. Kapitalizmin üretimi sınırsız biçimde geliştirme eğilimi ile geniş halk yığınlarının sınırlı olan tüketimi arasındaki çelişme, kapitalizmin geleceğine ilişkin belki de en önemli zıtlıktır.

Unutulmamalıdır ki, belirli bir tarihsel oluş sürecini ifade eden *kapitalizm* toplumların gelişim tarihinde, kendisinden daha geri üretim biçimlerine göre *ileri* bir aşamadır.

Türkiye'de *kapitalizmin geliştirilmesi* doğrultusunda en büyük adımların atıldığı elli yıllık cumhuriyet döneminin incelenmesi, bir bakıma, kapitalist gelişim şemasının yeni Türk toplumunda ne ölçüde gerçekleştiğinin objektif olarak araştırılması demektir.

III

CUMHURİYET TÜRKİYESİNİN ELLİ YILINDA KAPİTALİZMİN GELİŞİMİ

TÜRK CUMHURİYETİ'nin ilk elli yıllık tarihi, sanayileşme ve kalkınması geri bırakılmış bir toplumun, *kapitalist* üretim tarzı altında gelişme mücadelelerinin tarihidir. Bu elli yıl, bir bütün olarak toplumun *sanayileşme* bilincine varmasının da tarihidir.

Sanayileşmede tutarlı iktisat siyasetlerine varabilmek, bu düşünce için gerekli maddi ortamın doğmadığı bir toplumda gerçekten çetin bir sorundur. Örneğin, 1838 Türk/İngiliz Ticaret Sözleşmesi bile bu sözleşmenin yararına inanmayan sultana, "Türkiye'de sanayileşmenin gerçekleştirileceği" gerekçesiyle imzalatılmıştı. Oysa, XIX' yüzyılın ticaret söz-

leşmelerinden sonra Osmanlı ekonomisinin Batı'ya açılan bölümlerinde Osmanlı zanaatkârları, *destgâhları*'m kapatmaktan başka çıkar yol bulamamışlardır. Zira, sözleşmeleri yapan egemen ekonomilerin amacı, Osmanlı toplumunda kendilerine rakip olacak bir sanayi potansiyeli yaratmak değil, tersine, ülkeyi *açık pazar* haline getirmektir.

Kurtuluş Savaşı Türkiye'sinin devraldığı sanayi mirası, toplam olarak 76.216 işçi çalıştıran, çoğu *manifaktür* düzeyindeki 386 sanayi kuruluşundan ibarettir¹⁷. Toplumda *temel sanayi* kurulamamış, *sanayi* ile *tarım* ve *maden* üretimi arasında gerekli iç *bütünleşme* sağlanamamıştı. Varolan sanayi ise sadece *yakın pazar* için üretim yapan *hafif tüketim* sanayiinden ibarettir. Sanayi için gerekli ham maddelerin çoğunu Osmanlı sanayii dışarıdan ithal etmek zorundaydı. Osmanlı sanayinin yetersizliklerini, hiç bir şey, bütün geri ekonomilerin tipik sanayi olan dokümacılığın durumu kadar açıklıkla ifade edemez. Osmanlı toplumunda üretilen pamuğun onda sekizi dışarıya *ham* olarak ihraç edilmekte ve ancak yüzde 18,6'sı küçük sanayide *iplik* haline getirilebilmekteydi. *Dokümacılık* ise varolan tüketim sanayiinin 1913'te yüzde 14,9'unu teşkil ederken, Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileriyle 1915'te yüzde 11,9'una kadar gerilemiş bulunuyordu. Sanayileşmenin kısmen yer aldığı yerleşme merkezlerindeki tüketim sanayiinin 1913'te yüzde 68,6'sım ve 1915'te yüzde 70,3'ünü ilkel bir *gıda sanayii* teşkil etmekteydi.

Cumhuriyet Türkiye'sinin Osmanlı ekonomisinden aldığı sanayi, birbirinden farklı dört gelişim aşamasını göstermektedir¹⁸:

i) Üretimin çok önemli bir bölümü *küçük üretim* denen *zanaatkârlık* aşamasındadır. Bu kesim, çokluk, kendi emeğiyle yakın pazar için üretimde bulunur.

ii) Üretimi denetimine almak suretiyle sanayi sermayesine dönüşme çabasındaki bir grup ticaret sermayesi, *parça bđşına iş* görme sistemini geliştirmeye çalışmaktadır. Bu sistem büyük kentler ile halıcılık yapılan Batı Anadolu gibi kısmen gelişkin kırsal bölgelerde yaygındır.

iii) İstanbul ile birkaç büyük kentte elli ya da daha fazla işçi çalıştırarak *manifaktür* aşamasına erişen *imalathâneler* belirlemektedir.

iv) Üretimin henüz küçük bir bölümü, *muharrrik güç* kullanan ve ücretli işçi çalıştıran modern *fabrikalar*'da sağlanmaktadır.

17 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii / 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*, (Ankara, A. Ü., 1971) s. VIII - X.

18 A.g.k., s. VI-VIII.

Cumhuriyet'in kaderi, yalnız yetersiz değil aynı zamanda derin gelişme eşitsizlikleri bulunan bu ekonomik yapıyı *modernleştirmek* olacaktır.

Türkiye'de elli yıllık kapitalizm deneyi, ülkenin içinde yer aldığı dünya sisteminin genel hareketlerine paralel olarak birkaç büyük duraktan geçer. Bütün bu süreç boyunca kendisini geliştirme mücadelesini veren *burjuvazi* ekonomik olduğu kadar, politik arenada da *mutlak* iktidarını kurmak istemiştir. Üretici güçlerin yüzlerce yıldır geçirdiği kısır dönemlerden sorumlu gözüken *bürokrasi*'den, *küçük burjuva* ara tabakalardan hoşnutsuzluk duyan *halk* yığınlarını yanına almaya çalışan burjuvazi, ara tabakaları bölmek ve bir bölümünü de kendi ittifakına almak yoluyla, *kapitalist* bir ekonomi yaratmanın savaşım vermiştir.

Cumhuriyet'in ilk elli yılında Türk kapitalizminin aldığı büyük dönemler şöyle değerlendirilebilir:

A. İzmir İktisat Kongresi ve Liberalizm deneyi :

Kurtuluş savaşını yürüten asker/sivil bürokrasi ile taşra eşrafı, büyük toprak sahipleri ve küçük ticaret burjuvazisi koalisyonunun önündeki ilk hedef kaynakları kıt, sanayileşmesi geri toplumu yeniden düzenleme sorunuydu. 1923 İzmir İktisat Kongresi, toplumun yeniden düzenlenmesi sorununun genellikle *liberalizm*'in mantığı içinde tartışıldığı ve *iç pazar* yaratıcı kararların alındığı bir forum olmuştur¹⁹. Ne var ki, Lozan Anlaşması dolayısıyla beş yıl süreyle sanayileşme için gerekli gümrük koruma tedbirlerini bile almaktan yoksun bırakılan Türkiye'de özel sanayii destekleme çabaları ancak 1927'den sonra uygulanabilmiştir. İki yıl sonra patlak veren *1929 Dünya Bunalımı*, bu tedbirlerin de çoğunu etkisiz bırakmıştır. Bu dönemin asıl önemli uygulamaları, toplumda, burjuvazi'ye ait rasyonelleri yerleştirmeye çalışan *reform* hareketleridir. Üst yapıdaki bütün devrim hareketlerinin pratik sonucu, *laik* bir dünya görüşüne geçiş ve kapitalizm için gerekli *düşünsel* temelleri atmak olacaktır. Tarım'da *âşâr*'ın kaldırılması ise, köyün para ekonomisine açılışı ve sanayie özgür emeğin sağlanması yolunda ilk adımlar sayılabilir. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarıma kapitalist üretim ilişkilerinin getirilmesinin, sanayileşmeden de büyük öncelik aldığı derhal görülür. Tarımda *büyük mülkiyet*'e ağırlık tanıyan ekonomik sistem, Medenî Kanun ile *mirî* toprak düzenini kaldırarak, tarımın kapitalistleşmesindeki son

19 A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi*, (Ankara, A. Ü., 1971) s. 390-437.

büyük ayabağmı da hukuk plânında tasfiye etmiştir. Anadolu'da azınlıklara ait büyük toprakların mülkiyetinin taşra mütegalibesinin eline geçişi ve ticaret kesminin yerli sermayeye doğru kaydırılması, bu dönemin kapitalistleşme deneyinde görülen iki bütünleyici eğilimdir. Bunlar, yaratılmak istenen *yeni ulusal burjuvazi'nin* ön habercileridir.

B. "Devletçilik" :

Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinde bütün Batı ekonomilerini sarımsan 1929 Bunahmı'ndan sonra açılan "*devletçilik*" ya da *devlet kapitalizmi* sayfası, izlenen genel ekonomik ve politik felsefenin bir başka bütünleyici parçasıdır. 1923 - 1945 yıllarını kapsayan devletçilik uygulaması için o dönemin başbakanı İsmet İnönü'nün yaptığı şu açıklama kapitalistleşme sürecinin en ilginç belgeleri arasında yer alabilir²⁰ :

"En serbest zannolunan sanat ve ticaret, müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir.

Su başında olduğumuz için, bu ihtiyacı hergün görüyorum."

İlk uygulamasını Anadolu'nun *demiryolları* ile düşenmesi sırasında veren *devletçilik*, ekonomide modern kesimi ve alt yapıyı, devlet kaynaklarıyla yaratma hareketidir. Bu, özünde kapitalist üretim ilişkilerinde yeni olan ama bir yandan da kapitalizmin getirdiği sınıf çatışmalarından daima ürpermiş bulunan radikal *küçük burjuvazi'nin* tarihsel durumuna da uygun düşen bir tavidir. Buna rağmen, devletçilik, Türkiye'de kapitalizmi geliştirmekten başka sonuç vermemiştir. 1934 - 1938 dönemini içine alan *birinci beş yıllık sanayi plânı*'nda tarım ekonomisinden sanayileşmeye açılmak amacıyla 44 milyon liralık bir harcama öngörülmüştür. fiilî harcamalar ise 100 milyon liraya ulaşmıştır. 112 milyon liralık *ikinci beş yıllık plân* ise, İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla ancak kısmen uygulanabilmiştir²¹. Yarım milyar liraya ulaşan *alt yapı* yatırımları ve 150 milyon liralık sanayileşme harcamalarıyla, bu, Türkiye'de XX. yüzyılın ilk *büyük kalkınma* girişimini teşkil etmektedir. Dokuma, demirçelik gibi alanlarda büyük üretim birimleri yaratan devletçilik hareketi, ülkedeki *imtiyazlı yabancı şirketlerin millileştirilmesi* kampanyasıyla birlikte yürümüştür. Devletçilik maddî plânda önemli tesisler yarattığı gibi, Tür-

20 Doğan Avcıoğlu. *Türkiye'nin Düzeni*, (Ankara, Bilgi, 1968) s. 212.

21 Prof. Dr. Memduh Yaşa, *İktisadi Meselelerimiz*, (İstanbul, 1966) s. 42-43.

kiye'de özel kesime *gizli fonlar* akıtmak suretiyle Türk kapitaliziminin gelişiminde bir kategori de olmuştur. Devlet kuruluşlarının sanayici, imalâtçı ya da dağıtıcılara çok düşük kârlarla sunduğu ürünler özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın *ihtikâr* yıllarında belirli ellerde büyük sermaye birikimine fırsat verecektir. Başlangıçta özel kesimle kamu kesimi arasında varolduğu düşünülen rekabet, giderek, bu iki kesim arasında iç bütünleşmeye dönüşmüştür.

İşçi haklarının kısıtlandığı ve *sermaye birikimi*'nin hızlandırıldığı 1933-1939 döneminde, milli gelirin yüzde beşine yaklaşan yarım milyar liralık kaynak devletçe yatırımlara yöneltilebilmiş, özel kesimle birlikte yatırım hacmi ulusal gelirin yüzde onuna yaklaşmıştır. Türkiye'de sanayinin *manifaktür* aşamasından çıkışında büyük *dönemeç* noktası, *devletçilik* hareketidir.

C. II. Savaş Dönemi ve Ticaret Sermayesinin Gelişimi :

Dünya ekonomisini alt üst eden İkinci Dünya Savaşı, Türk kapitalizminin gelişiminde bir başka halkayı teşkil eder. Bu dönemin büyük darlıkları ve enflasyon, Türkiye'de *harp zengini* denen yeni bir tipin ortaya çıkışını sağlamıştır. Özel ekonomi alanında çok büyük *kârlar* yaratan bu dönem, *sermaye birikimi* açısından, Cumhurbaşkanı İnönü'ye 1942 meclis açış konuşmasında, "bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan bataklık çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politik ihtirasları için büyük fırsat sayan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak sokmaya çalışmaktadır" sözlerini kullandıracak kadar sarsıntılı olmuştur. Ne var ki, savaş yıllarının *güvensizlik* ve *müsadere* havası içinde Türk kapitalizmi yaratılan büyük servetleri tarım ve sanayi kesiminde yeni yatırımlarda sabit *sermaye* halinde kullanmaktan kaçınmıştır. Toplumun sınıf yapısı, hızlı sermaye yoğunlaşması sonucunda görülmemiş biçimde alt üst olmuştur. *Ücretli emek*, küçük köylü ve maaşlı memur için bu dönem sosyal huzursuzlukların büyüdüğü yıllardır. Vergi sisteminin yalnız kapitalistleşmeye prim vermesi özellikle ücretli ve maaşlılar üstündeki yükü ağırlaştırmıştır. 1944 yılında, örnek olarak milyonlarca liralık iş yapan 45 bin müteahhit ancak 8,4 milyon liralık vergi öderken, maaşlı ve ücretlilerden alınan vergi 186 milyon lirayı aşıyordu. Hızlanan kapitalistleşmeye ve büyük ticaret kârlarına rağmen, savaşın son yılında yüksek gelirli vergi mü-

kelleflerinin ödedikleri vergi ise toplam vergi gelirinin yüzde 13,8'inden ibaretti²².

Savaş ekonomisi Türkiye'de daha sonraki dönemin büyük özel yatırım fonlarını hazırlamakla kalmamış, *küçük burjuva* siyasal iktidarına son verilecek tarihsel koşulları da yaratmıştır.

D. Çok partili düzen ve büyük burjuvazi'nin doğrudan iktidarı :

Toplumların tarihi, egemen sınıflar içinde güçlenen kesimlerin dahaları geçmek için, kendilerine uygun yeni dengeler arayacaklarını söyler. Savaşla birlikte serpilerek ve sınıf safları sıklaşarak Türk burjuvazisi, 1945'in iki bloklu dünya sisteminde özlediği *tek başına iktidar* yolunu kendisine açacak sosyal güçlere fazlasıyla sahipti :

a) Türk toplumunda sermaye birikimi hızlandıkça ücretli emeğin bir sınıf olarak belirişi de kaçınılmazlaşmıştı. Sendikacılığa, grev ve toplu sözleşmeye yer vermeyen 1936 tarihli İş Kanunu'nun koalisyon yasakları, tek partili dönem boyunca sosyal alanda tam bir tek yanlı işleyişe yol açmıştır²³. Emeklerinin karşılığını alamayan, giderek, ekonomik sistemin çarkları arasında ezilen emekçiler, İkinci Dünya Savaşı sırasında Millî Korunma Kanunu ile hafta tatili hakkının bile kaldırıldığı görmüşlerdir. Bir benzeri ancak *faşizm*'de görülen bu düzen, kentlerin yeni emekçi yığınlarını, doğal olarak, iktidarı paylaşan *küçük burjuvazi*'nin karşısında yer almaya itiyordu.

b) Savaş yıllarında uygulanan düşük tarımsal alım fiyatları, iş mükelleflikleri, el koymalar, yol vergisi ve ticaret sermayesi sömürüsü, kırsal alanda da *yoksul köylü* yığınlarını tek partili rejime cephe aldirmişti. Köylü, özellikle, devlet gücünün temsilcisi olarak karşısına çıkan *bürokrasi*'yi, yüzlerce yıldır kendini kurtarmak için değiştirmek istediği kısır döngünün temsilcisi olarak görmüştür.

Özlemlerini karşılamakta yetersiz kalan bir siyasal iktidara toplumun en geniş iki toplumsal kesiminden yükselen muhalefeti, politik sistemi değiştirmek üzere kullanma fırsatını elde eden burjuvazi 1945 sonrasında Türkiye'de *çok partili düzene* geçişin öncülüğünü etmiştir. Bu, *plüralist* [çoğulcu] bir toplumun siyasî ifadesi olduğu kadar, Batılı büyük kapitalist ekonomiler ile *bütünleşme* hareketinin de bir sonucudur.

22 Prof. Dr. Kemal H. Karpat, *Türkiye Demokrasi Tarihi* (İstanbul, 1967) s. 85.

23 Prof. Dr. Orhan Tuna, *Türkiye'de Toplu İş Sözleşmesi Düzeninin İktisadi ve Sosyal Tesirleri*, I. Kitap (Ankara, DPT., 1969).

*Türkiye 1945'lerde artık dünya kapitalist sistemi içinde kesinlikle yer almaktadır*²⁴. Emtia üretimi üzerine kurulan ve gelişmiş kapitalist ülkelerle dış ticaret ilişkileri içinde bulunan bir toplum, gelişmesinin belli bir aşamasında zaten mutlaka *kapitalizm* yolunu tutar. 1945 Türkiye'si bu gerçeğin yeni bir örneğidir:

Türk sosyal tarihi yönünden burada önem taşıyan olay, yapılan tercihin yığınların *büyüme* ve *demokratikleşme* özelemleriyle yakınlık halinde bulunmasıdır. Maddî durumlarını düzeltmek isteğiyle kıvranan geniş yığınlar, şaşmaz mantıklarıyla, içinde yaşadıkları anın itici güçlerini derhal sezmişlerdir. Sınıfların kenarında ya da üstünde durarak ekonomiyi geliştirebileceğini sanan radikal görüntülü *küçük burjuva* iktidarının 1950'de *genel oy* mekanizmasıyla düşürülebilmesi aslında ne bir mucize, ne de bir aldanıştır. Söz konusu olan, ütopyalarda yaşamayan insanların, somut koşullar önünde yaptığı tarihsel bir seçimdir. Bu seçim, Türkiye'de kapitalizmleşmeyi hızlandırır ve ekonomiyi büyültürken, eski sosyal düzenin ayakbağlarını da birer birer tasfiye edecektir.

Türk ekonomisinin 1950/1970 arasında yirmi yıllık serüveni, *kapitalizm*'in, toplumdaki *kapitalizm öncesi*'ne ait unsurların dirençlerini kırmasının tarihidir. *Kapitalizm*'in *gelişmesi*, bu anlamda, kırdı ya da kentte, üretim güçlerinin canlanması da demektir.

1950/1970 arasındaki yirmi yılda ekonomik ve sosyal yaşantı şu gelişmelere tanık olmuştur :

— Türk ekonomisinin yapısal yetersizlikleri, bir parçası olunan dünya kapitalist sisteminden sağlanan geniş *dış krediler*'in de yardımıyla çözülmeye çalışılmıştır. Dış kaynaklar hem tarımda hızlı bir makinalaşmayı, hem de ülkede modern kesimin öncüsü olan büyük *altı yapı* yatırımlarını mümkün kılmıştır. Yollar, köprüler, barajlar, santraller ile donatılan Anadolu, *kapalı* bir ekonomik birim olmaktan çıkarılarak, giderek, *pazar için üretim*'e açılmıştır.

— Tarımda ekilebilir toprakların son sınırına ulaşılmıştır. Hız alan kapitalistleşme ve sermaye birikimi olgusu, bir yandan cüce işletmeleri tasfiye ederken, öte yandan modern işletmelerin kuruluşunu gerçekleştirmiştir.

— Kentlerde *sanayileşme* çabasına girilerek, *orta* ve *büyük* işletmelerin yaygınlaşması sağlanmıştır. 1960'lardan itibaren sanayileşmenin

24 Ali Halil, *Atatürkçü Dış Politika ve Nato ve Türkiye*, (İstanbul, Gerçek, 1968) s. 244-245.

plânlı hale getirilmesi, *kapitalistleşme* ve *sanayileşme* hareketinin kendi rasyonellerini toplum ölçüsünde kabul ettirmesinin de bir sembolüdür Türkiye'de *sanayi burjuvazisi*'nin, *tarım* ve *ticaret* burjuvazisine göre *nisbi üstünlük* elde etmesi plânlı dönemden sonra kolaylaşmıştır.

— Kırsal kesimde toprakla son geleneksel bağlarını da kopararak özgürleşen *emek* Türkiye'de sanayileşmenin *üçüz emek* ordusunu teşkil etmiştir. İşçi sınıfının *kendi için sınıf* haline gelişini hızlandıran süreç, sendikalaşma, toplu pazarlık ve grevi anayasal haklar olarak tescil ettirmiştir.

— *Sermaye birikimi* ve *yoğunlaşması* 1970'lerde Türk ekonomisindeki *tekelleşme* belirtileriyle birlikte kapitalizmin artık yeni bir aşamaya yaklaştığını duyurmaktadır. Bu, burjuvazi içinde *sınıf içi* çelişmelerin keskinleştiği ve yapıdaki değişimin bütün toplumu yeni mevzilenişlere ittiği başka bir tarih âmidir. Toplumun alt ve üst yapısı arasındaki derin çelişmeler, sosyal ve politik alana taşarak Türkiye'ye daha önce hiçbir dönem tanık olmadığı bambaşka sorunlar getirmektedir.

Yeni bir Türkiye'nin doğum sancılarını ifade eden bu büyük olaylar, mal olduğu uzun çilelere rağmen Türk kapitalizmin başarısı ve geleceğin yaratıcı imkânlarının açık sembolleridir.

IV

ÇAĞDAŞ TÜRK KAPİTALİZMİ

EKONOMİDE YAPISAL DEĞİŞİM VE ÖZELLİKLERİ

MODERN TÜRKİYE'yi anlayabilmek, toplumda kapitalistleşme sürecinin yarattığı büyük yapısal değişiklikleri değerlendirmekle mümkündür. Türk kapitalizmi özellikle 1950/1970 döneminde yılda ortalama yüzde 6 dolaylarında bir büyüme hızına erişmiştir. Söz konusu olan, hiç de küçümsenmeyecek bir ekonomik büyümedir.

Bilindiğine göre, *Türkiye millî geliri*, *devletçilik* deneyinin doruklarına eriştiği 1938 yılında (1961 fiyatlarıyla) ancak 20 milyar 428,8 milyon liradan ibaretti. Kapitalizm'in ilk hızını kazanmaya başladığı 1950 yılında ise (yine 1961 fiyatlarıyla) Türkiye millî gelirinin 25 milyar 293,2 milyon lira olduğu görülür. Millî gelirden oniki yıllık toplam artış yüzde 24,1'den ibarettir. Türk millî gelirinde 1950 ile 1970 arasındaki yirmi

yılda büyük bir sıçramanın gerçekleşmiş bulunması, toplumun maddi yapısındaki derin değişimin de en objektif göstergelerinden birisidir. Türkiye milli geliri (1961 fiyatlarıyla) :

- 1950'de 25 milyar 293,2 milyon TL. iken,
- 1955'te 34 milyar 288,2 milyon TL.,
- 1960'da 46 milyar 362,9 milyon TL.,
- 1965'te 58 milyar 151,8 milyon TL. ve
- 1969'da 77 milyar 008,5 milyon TL. na erişmiştir²⁵.

1938/1950 yıllarını kapsayan oniki yılda dörtte bir oranında yükselabilen *Türkiye milli geliri*, 1950/1969 dönemindeki yirmi yıl içinde yüzde 300'lük artışla tam üç kat büyümüştür. *Ekonomik büyüme* olayıyla birlikte kalkınmanın ilk aşamalarında daima tipik bir olay olarak ortaya çıkan büyük *nüfus patlaması*'na rağmen Türkiye'de özellikle son yirmi yıl içinde *kişi başına gelir* düzeyinde de önemli yükselmeler gerçekleşmiştir. 1961 sabit fiyatlarıyla, 1938 yılında 1200 ve 1950 yılında da 1207 TL.'dan ibaret olan *kişi başına milli gelir*'in 1969 sonunda 2.214 TL.'na yükselmesi, ekonomik büyümenin *genel refah* üstündeki etkisini gösterir. Kapitalizm, sermaye birikimi'nin gelir dağılımına yaptığı tek yanlı etkiye rağmen, geniş yığınlara, daha önceki maddî yaşantılarına oranla daha yüksek bir hayat standardı getirebilmiştir.

TÜRKİYE'DE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN MİLLİ GELİR
(1961 fiyatlarıyla)

<u>Yıllar</u>	<u>Kişi başına milli gelir</u>
1938	1 200 TL.
1950	1 207 TL.
1955	1 424 TL.
1960	1 670 TL.
1965	1 852 TL.
1969	2 214 TL.

Kaynak : DİE, *Türkiye Milli Geliri* 1970, s. 20.

Modern Türkiye'ye yön veren sosyal ve politik yapının özelliklerini kavramak ve hele toplumun sınıfsal ittifaklarını değerlendirmek için-

dan *refah* etkeni son derece önemlidir. Tarih boyunca kendilerini sürekli darboğazlara sürükleyen, üretim güçlerinin özgür gelişimini engelleyen *küçük burjuvazi* ile *bürokrasi*’nin siyasal eylemi karşısında halk yığınlarının kapitalist programlara verdiği oy, gerçekte, kendilerini eskisine göre çok daha yüksek düzeylerde geliştirmekte olan bir harekete verilen oydan ibarettir. *Ekonomiyi büyültme* ve halk yığınlarına eskisine oranla daha yüksek *refah* düzeyi sağlama zorunluğu, Türk kapitalizminin tarihsel fonksiyonunu teşkil etmektedir. Bu fonksiyon, içinde barındırdığı zıtlıklar dolayısıyla, sistemin gelecekteki kaderi ile de son derece ilgilidir.

Türk kapitalizmi’nin yapısını ve özelliklerini ancak *somut* bazı sorunları ele alarak incelemek mümkündür :

A. Türk kapitalizminin kaynakları :

Kapitalistleşme için gerekli *kaynak* sorunu hemen her gelişme çabasındaki ülkede stratejik darboğazlar yaratır. Türk kapitalizminin kaynak sorununa getirdiği çözümler, onun yapısının da anlaşılmasını kolaylaştıracaktır :

— Türk ekonomisinin 1950/1970 arasındaki yirmi yılda en büyük başarısı, millî gelir’den yatırımlara ayrılan *iç tasarruflar*’ın sürekli olarak arttırılabilmiş olmasıdır. Devletçilik yıllarında (1933/1939) millî gelirin en çok yüzde onunu yatırımlara yöneltebilen Türk ekonomisi, 1950 yılında Gayri Safi Millî Hasılâ’nın ancak yüzde 9,4’ü oranında yatırım yapabilmekteydi. 1950/1960 döneminden itibaren Türk kapitalizmi yatırımlara ayrılan iç kaynak oranını hızla yükseltmiştir. Öyle ki, 1960’da yatırımlar GSMH’nin yüzde 15,8’ine erişmiştir. Bu, on yılda millî gelirin yüzde 13,7’sini teşkil eden bir payın yatırımlara yöneltildiğini göstermektedir. Aynı sürede, *1,6 milyar dolar*’ı bulan toplam *dış kaynakların* Türk millî gelirindeki payı ise yüzde 2’den ibarettir²⁶. Yatırımlar için gerekli iç tasarrufun yüzde 65’i *kamu* kesimi tarafından yaratılmış, *özel* tasarrufun hacmi ilk on yılda daha küçük kalmıştır. 1960/1970 arasındaki ikinci on yıl, *plânlı* kalkınmanın verdiği rasyonellerle Türkiye’de iç tasarruf oranının daha da yüksetildiği dönem olmuştur. 1969 sonunda GSMH’nin yüzde 18,1’ine erişen iç tasarruflar Türk kapitalizminin asıl kaynağını teşkil etmektedir.

26 Kemal Kurdaş, “Türkiye Ekonomisinde Süratli Bir Kalkınmayı Engelle-yici Temel Faktörler”, *Sanayide Yatırım ve Sermaye Terakümü*, (İstanbul, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1963) s. 25-33.

Türk kapitalizminin özelliklerinden bir başkası, kalkınma çabasındaki çoğu ekonomiden farklı olarak ülkede *yabancı yatırımların azlığı*'dir. Örneğin, 1950/1960 arasındaki on yılda Türkiye'ye yatırım yapmak üzere sadece 693 milyon liralık yabancı sermaye müracaatı olmuş, bunların 548 milyon liralık bölümüne yatırım izni verilmiştir. Oysa, *fiilen* gerçekleştirilen yabancı yatırım, 85 milyon liradan ibaret kalmıştır²⁷. 1960 devalüasyonundan sonra yabancı yatırımlarda görülen artışa rağmen Türk kapitalizmi içinde yabancı sermaye 1970'lerde bile yüksek bir paya sahip değildi. 1951 yılından 1968 yılı sonuna kadar Türkiye'ye giren *yabancı yatırım sermayesi*'nin toplam değeri 94 milyon dolardır. [Aynı süre içinde yabancı nakit sermayenin yüzde 85'i şirketlerin ana yurtlarına *kâr* olarak transfer edilebilmiştir]. Türk ekonomisindeki yabancı sermaye payının düşüklüğü ve *tarım* kesiminin yabancı sermayeye genel olarak *kapalı* tutulması, Türk kapitalizmini benzer ülkelerden ayıran çok karakteristik iki farktır.

Türkiye'de [dövizle ödenmesi gereken büyük çapta dış borçlar bulunmakla birlikte], öteki yoksul toplumlarda olduğu gibi, ekonomiyi sürekli bir iç kaynak aşınmasına tâbi tutan büyük hacimli yabancı yatırımlar yoktur. Türkiye'de 1970'lere kadar toplam yatırımlar içinde yabancı sermayenin payı yüzde 0,5'i zor bulduğu daima hatırlanmalıdır.

B. Türk ekonomisinde tarım'dan sanayi'ye dönüşüm :

İnsan başına millî gelir düzeyi 320 dolara yaklaşan Türk ekonomisi 1970'lerde, Prof. W. W. Rostow'un ünlü *kalkınma kategorileri* gözüyle bakıldığında *kalkış* aşamasını artık geride bırakmıştır²⁸. Rostow, kalkış için üç koşulun gerçekleşmesini öngörmüştür :

i) *Yatırım hızı*'nda, millî gelirin yüzde 5'inden yüzde 10 ya da daha fazlasına doğru hızlı bir *sıçrama* gerçekleşmelidir.

ii) Modern yöntemlerle çalışan bir ya da birkaç *imalât* sanayii kesimi kurulmalıdır.

iii) Modern sektör gelişirken dış ticarete sağlanacak tasarrufları büyük yetenekle kullanacak ve gelişmeye süreklilik kazandıracak bir *siyasal, toplumsal ve idarî yapı* bulunmalı ya da ortaya çıkarılmalıdır.

27 Prof. Dr. Kenan Bulutoğlu, *Türkiye'de Yabancı Sermaye*, (İstanbul, Gerçek, 1970) s. 158-164.

28 W. W. Rostow, *İktisadî Gelişiminin Merhaleleri* (Ankara, Odalar Birliği, 1966) s. 36.

Millî gelirden yatırımlara ayırdığı tasarrufun payını yirmi yılda yüzde 9,4'ten yüzde 20'ye çıkarabilecek duruma gelen Türk ekonomisi, 1970'lerde millî gelir artış hızından çok daha yüksek bir *sanayileşme hızı*'na erişmiş bulunmaktadır.

MİLLÎ GELİR VE SANAYİN GELİŞME HIZLARI

(1961 üretim âmilleri fiyatlarıyla)

1961 = 100

Faaliyet Kolları	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Tarım	100.0	105.8	113.9	113.9	110.1	122.7	123.8	126.1	126.2
Sanayi	100.0	107.0	115.6	125.5	136.7	151.2	159.7	186.7	204.3
Millî Gelir	100.0	106.4	114.6	119.9	125.0	138.3	146.2	155.9	165.5

Kaynak : DİE, **Türkiye Millî Geliri** 1970, s. 15.

1950/1970 dönemini kapsayan yirmi yılda yalnız yatırım temposunda büyük bir sıçrama gerçekleştirilmekle kalınmamış, modern yöntemlerle gelişen büyük bir imalât sanayii de kurulmuştur. Öyle ki, Türkiye'de *tüketim* sanayilerinin 1970 başlarında tümüyle kurulmuş ve gerçekleştirilmiş bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu gelişim, dış ticaretin kompozisyonunda olduğu kadar toplumun ekonomik yapısında da önemli bir değişiklik yaratmıştır.

İncelemenin bu bölümü, kapitalizmin gelişiminin *nicelik* ve *nitelik* yönünden değerlendirilmesine ayrılacaktır :

a) *Cumhuriyetin devraldığı, ürettiği pamuğun ancak yüzde 18'ini pamuk ipliğine dönüştürebilen ve ham maddelerini bile yurt dışından ithal etmek zorunda kalan Türkiye ile 1970'in Türkiye'si kesin olarak birbirinden farklıdır. 1920'lerde geri bir tarım ekonomisi olan Türkiye'de 1970'lerde sanayi üretimi, tarımsal üretimi geçmiş bulunmaktadır. Türkiye millî gelirinin sektörel dağılımı 1970 başında Türk ekonomisinin yapısını [1961 üretim âmilleri fiyatlarıyla] şöyle ortaya koymaktadır²⁹ :*

- Sanayi (On ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde yaratılan gelir) : % 52,5
- Tarım : % 31,2
- Devlet hizmetleri : % 10,3
- Konut gelirleri : % 5,4
- Dış âlem geliri : % 0,6

29 **Türkiye Millî Geliri**, (Ankara, D.İ.E., 1966) s. 15.

b) *Türkiye'nin sanayileşmesi ve kapitalistleşmesi özellikle plânlı kalkınma döneminde çok büyük hız almıştır. Plânlamanın sonucu olarak, tarım'ın millî gelire katması 1962'de yüzde 40,7 iken 1969'da yüzde 31,2'ye gerilemiştir. Sanayi kesiminin katması ise yüzde 16,3'den ibaret kaldığı 1962 yılına göre 1969 yılında yüzde 20,1'e çıkmıştır. Bu, 1962'ye göre tarımdaki gelişimin yüzde 19 oranında kalmasına karşılık sanayi kesimindeki gelişimin aynı sürede yüzde 91'e eriştiğini ifade etmektedir. Aynı yıllar içinde ulaştırma, mali kurumlar ve ticaret kesimleri de millî gelirdeki paylarını sanayileşmeye paralel bir biçimde geliştirebilmişlerdir.*

TÜRKİYE'NİN EKONOMİK YAPISI

Faaliyet kollarına göre millî gelir
(1961 sabit fiyatlarıyla) milyon TL.

Faaliyet kolları	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Tarım	20162	21697	21694	20979	23368	23577	24021	24057
Sanayi	8108	8757	9510	10356	11454	12863	14149	15479
İnşaat Sanayii	3013	3179	3459	3722	4198	4492	4955	5391
Ticaret	3876	4159	4521	4828	5248	5668	6138	6592
Ulaştırma	3677	3959	4237	4534	4874	5125	5632	6127
Mali Müesseseler	1390	1488	1596	1711	1903	2101	2313	2524
Sesbest meslek ve hizmetler	2572	2753	2950	3169	3407	3669	3955	4263
Mesken gelirleri	2382	2544	2735	2978	3232	3523	3847	4197
Devlet hizmetleri	4596	4963	5316	5693	6177	6708	7318	7955
Dış âlem geliri	-270	-190	-207	-182	-486	-222	-244	-434
Millî gelir	49507	53353	55811	58151	64346	68037	72572	77709

Kaynak : DİE, *Türkiye Millî Geliri*, 1970 s. 76.

c) *Sanayi üretiminin maddî yapısındaki yeni dinamik gelişmeler, sanayileşmenin net ölçüsünü verir. Türkiye'de pamuklu ve yünlü dokuma, kâğıt, petrol, lâstik, cam, çimento, kimyasal maddeler, kok kömürü, demir ve çelik, şeker üretimi önemli sıçramalar göstermiştir : 1963/1968 döneminde pîk üretimi 90 bin tondan 139 bin tona, ham demir üretimi 210 bin tondan 910 bin tona, saç üretimi 10 bin tondan 272 bin tona, çelik blok üretimi 332 bin tondan 1,1 milyon tona çıkmıştır. Aynı sürede, pamuklu ve yünlü dokuma üretimi 550 milyon metreden 780 milyon metreye, ham petrol üretimi 745 bin tondan 3,3 milyon tona, petrol ürünleri üretimi 3 milyon tondan 6 milyon tona, kâğıt üretimi 94 bin tondan 125*

bin tona, *otomobil lastiği* üretimi de 200 bin adetten 2,2 milyon adete yükselmiştir. 1964 yılında 4,3 milyar klowatsaat olan *elektrik gücü* üretimi 1969 sonunda 7,8 milyar kilowatsaate erişmiştir.

SINAI ÜRETİM

	Birim	1964	1965	1966	1967	1968	1969
	İndeks						
Toplam sanai üretim	1962=100	119.9	136.2	156.0	184.3	202.2	221.6
Maden		126.3	146.0	166.8	186.0	200.0	204.4
İmalat		118.8	135.2	154.7	184.9	203.0	223.9
Enerji		124.3	133.9	154.3	174.1	190.0	216.3
Madencilik, yakıt, 10.000 ton enerji : seçilmiş ürünler							
Kömür		714.1	700.7	736.9	745.7	749.4	773.1
Linyit		587.6	629.6	638.4	657.7	868.1	861.4
Krom cevheri		41.3	58.2	68.9	61.4	58.7	67.4
Demir cevheri		96.8	154.6	166.1	148.5	190.5	252.4
Bakır		2.6	2.6	2.7	2.5	2.4	1.9
Elektrik gücü Milyar KwH		4.3	4.9	5.4	6.1	6.9	7.8
İmalat :							
Seçilmiş ürünler 1 00 ton							
Demir		293.1	499.7	736.1	846.6	909.8	948.3
Çelik		404.7	581.2	842.0	993.0	1109.8	1169.7
Saç ve boru		41.8	117.7	217.0	287.6	353.6	337.1
Çimento		2936.5	3239.0	3858.2	4238.2	4727.2	5795.3
Kok		1044.3	1187.0	1440.0	1362.2	1431.0	1594.8
Süper fosfat		155.0	221.3	222.1	205.1	187.1	150.8
Cam		33.9	34.9	35.2	47.0	51.8	83.2
Kağıt		98.5	97.9	106.2	108.6	115.8	116.2
Şeker		660.6	599.7	600.7	609.2	717.7	588.2
Zeytinyağı		121.9	60.0	155.0	80.0	159.0	54.0
Yün ve pamuk ipliği		120.5	126.0	138.0	151.0	—	—
Yünlü ve pamuklu dokuma milyon metre		591.6	623.9	666.0	727.0	780.0	—

Kaynak : OECD Economic Surveys: Turkey, 1970.

d) *Türk imalat sanayindeki önemli gelişmeler üretimin büyük ölçüde yoğunlaşmasının sonucudur. Türkiye'nin kapitalistleşmesinde bu son derece önemli bir adımdır. Türkiye'de üretimin çok büyük bir parçası 1970'lerde ücretli emek kullanan ve cesametleri gittikçe büyüyen işletmelerden elde edilmektedir.*

CARİ FİYATLARLA ÇIKTILAR (ÜRETİM)
(Milyon TL.)

Yıllar	Tarım	İmalat Sanayii*
1966	37.044	34.145
1967	38.926	41.900
1968	41.160	46.906
1969	43.322	52.140

(*) Yalnız on ve daha fazla işçi çalıştıran işyerleri için.

Kaynak : DİE, Millî Gelir ve sanayi istatistikleri

1966/1969 arasındaki dönemde *tarımsal çıktı* sadece yüzde 16 artarken, *imalât sanayii* kesiminde artış oranı yüzde 53'e ulaşmaktadır. Bir başka deyişle, 1966'da tarımsal üretim, imalât sanayiindeki ürteimden yüzde 10 fazla olduğu halde, 1969'da durum tersine dönmüş ve büyük işyerlerindeki sanayi üretimi tarımsal üretimin yüzde 20 oranında önüne geçmiştir.

e) *Türkiye'de sabit sermaye ve artık değer teşekkülü hızlanmaktadır.* Her yıl yeniden yaratılan değerden tüketim harcamaları çıktıktan sonra *tasarruf* edilen bölümü ifade eden *gayri safi sermaye teşekkülü* sadece 1960/1968 döneminde yüzde 280 artış göstermiştir. Değer olarak *sabit sermaye teşekkülü* sekiz yılda 7,5 milyar liradan 20,8 milyar liraya erişmiştir.

GAYRI SAFİ YURT İÇİ SABİT SERMAYE TEŞEKKÜLÜ
(Milyon TL.)

Yıllar	Değer
1951	1.254
1960	7.516
1961	7.843
1962	8.172
1963	10.077
1964	10.567
1965	11.747
1966	15.133
1967	17.262
1968	20.852

Kaynak : DİE, *Türkiye Millî Geliri* 1969, s. 69.

Sabit sermaye teşekkülündeki önemli artış, gerçekte, Türk kapitalizminde *artık değer* yaratılışının hızlanması olayıyla birlikte gitmektedir.

YILLARA GÖRE ARTIK DEĞER ORANI
(Değer 1000 TL.)

Yıllar	Çıktılar (out-put)	Girdiler (in-put)	Katma Değer ¹	Üretimde çalışanlara ödenen ücretler	Aşınma payı	Artık Değer ²
1950	2.004.025	1.270.284	733.741	235.660	79.019	173
1959	13.697.194	8.325.859	5.371.335	1.556.119	449.369	216
1963	19.635.664	12.999.831	6.635.833	1.519.229	1.114.611	233
1968	46.890.972	26.418.973	20.471.999	3.771.751	2.480.448	377

- (1) Katma Değer: İşçi ücretleri, kâr, aşınma payı, dolaysız vergiler, kira, faiz ve rant unsurlarından oluşmaktadır.
- (2) Artık Değer hesaplamasında; katma değerden işçi ücretleri ve aşınma payını çıkarınca geriye *artık değer* kıymeti kalmaktadır. Artık Değer/işçi ücretleri (üretimde çalışanlara ödenenler) ise *artık değer oranı*'nı vermektedir

Kaynak : DİE, Sanayi Sayımı ve Anket Sonuçları.

Türkiye'de *artık değer* oranının analitik değerlendirmesi kapitalizmin gelişimi açısından son derece önemli olan şu verileri ortaya koymaktadır³⁰ :

— 1950/1959 döneminde yıllık artış hızı yüzde 2,3 olan *artık değer oranı*, özellikle plânlı kalkınma çabasının uygulandığı 1963/1968 arasında yılda yüzde 7,2'ye yükselmiştir.

— Kapitalistleşme sürecinin harekete geçirilmeye başlandığı 1950/1959 arasındaki on yılda yüzde 21,3 artış gösteren *artık değer oranı*, daha sonraki 1963/1968 döneminde yüzde 43,3'lük yükselme sağlamıştır.

Pratikte, bu, bir işçinin sekiz saatlik iş gününde 1950 yılında 2 saat 53 dakikayı *kendisi* ve 5 saat 7 dakikayı da *işveren*'i için çalışırken, 1963 yılında *kendisi* için 1 saat 41 dakika, *işveren* içinse 6 saat 19 dakika çalışır duruma gelmesi demektir.

30 Özlem Özgür, "Dünya Kapitalist Sisteminde ve Türkiye'de Son Gelişmeler", *Emek*, No. 11 (Nisan 1971) s. 40.

Türk sanayiinin yoğunlaşma merkezi olan *İstanbul*'da sermaye birikimi ile ilgili göstergeler *kapitalizm* doğrultusunda alınan yolun başka bazı ipuçlarını verir. *İstanbul Sanayi Odası*'nın 1965/1968 sönemini kapsayan istatistiklerine göre, Türkiye'deki toplam sanayi üretiminin yüzde ellisini yaratan bir kapasite ülkenin bu ilk gerçek *metropol*'unda yaratılmış bulunmaktadır. *İstanbul* sanayiinin nicel değerlendirmesi şu sonuçları gösterir³¹ :

— *İstanbul* sanayiindeki toplam üretimin yüzde 99'unu *imalât sanayi* üretimi teşkil etmektedir. 1965/1968 döneminde *İstanbul* imalât sanayiinin ortalama *büyüme hızı* yüzde 24,8 olmuştur. Yıllık büyüme hızı *doküman*'da yüzde 23,95; *gıda* sanayiinde yüzde 30,76; *kimyevi madde ürünleri* yapımında yüzde 26,07; *metal dışı madeni ürünler*'de yüzde 24,15; *ana metal sanayi*lerinde yüzde 26,97; *metal mamul eşya yapımı*'nda yüzde 17,28; *makina* yapımında yüzde 36,77; *elektrik makina ve aytıklar*'nda yüzde 17,33; *taşıt araçları* yapımında yüzde 33,81; *kauçuk ürünleri* yapımında yüzde 15,31; *deri ve deriden mamul eşya* yapımında yüzde 28,03'tür.

— *İstanbul* imalât sanayiinde 1965/1968 döneminin yıllık *sermaye birikim hızı* yüzde 29,96'dır. Aynı sürede *istihdam* artış hızı ise yüzde 13,75 ten ibarettir. Bir başka deyişle, *sermaye* stoklarındaki artış *istihdam*'dan daha hızlı olmaktadır. *Modern teknoloji kullanarak emek ihtiyacını azaltmak*, *kapitalist gelişimin genel bir yasasıdır*.

Üretim hızla arttığı halde üretimde *emek* payı düşmektedir. *İstanbul* imalât sanayiinde *emek/üretim* oranı 1965'te yüzde 1.483 iken, 1968 de yüzde 1.030'a gerilemiştir. Bu, hem sanayileşmede *sabit sermaye*'nin payının artmasının, hem de *artık değer oranı*'nın yükselmesinin doğal bir sonucudur.

— *İmalât* sanayiinde yıllık toplam *ücret* ödemelerinin *sabit sermaye*'ye oranı 1965'te yüzde 36,66 olduğu halde, bu oran 1968'de işçiler aleyhine olarak yüzde 31,68'e gerilemiştir. Ücretli emeğe 1965'te üretim değerinin yüzde 15,51'i kadar ödeme yapılırken üç yıl içinde bu oran yüzde 14,28'e düşmüştür. Bütün bunlar, işçi ücretlerindeki artışa rağmen, emek için ayrılan gelir payının *nisbi düşüşünün* ifadeleridir.

1970'lerde sanayide hem *sermaye yoğun* modern teknolojinin payı yükselmekte, hem de işçi sınıfının yaratılan *artık değer*'in artan bir bö-

31 *İstanbul Sanayii / 1965-1968*, (İstanbul, İSO, 1971) s. 46 ve sonrası.

lümünü sermaye stoklarına terki sonucunda, kapitalist *sermaye birikimi* hız almaktadır.

f) *Kapitalizm Türk tarımında kapitalizm öncesine ait ayakbağlarını tasfiye ederek modernleşmeyi hızlandırmıştır.* İleri tarımsal araç ve gereçlerin kullanılması, Anadolu'da 1950/1970 dönemini içeren yirmi yılın tarımsal işletmeciliğinin başlıca özelliğidir. 1950/1963 arasındaki on-üç yılda *traktör* sayısının yüzde 1307, *gübre* kullanımının yüzde 1013 ve *sulanan alanlar*'daki artışın yüzde 273 oranlarına ulaştığı görülmektedir. Bu dönemde özellikle tarım kredilerinde faiz oranının 1948'de yüzde 2,5'e kadar indirilmesi ve tarımsal kredilerin 1948/1956 arasında 6,5 kat artırılması, toplam tarla alanı içinde traktörle işlenen toprağın payının 1948'de P'in altında iken 1963'de yüzde 15,5'e çıkmasını sağlamıştır. Aynı dönemde çift kayvanı başına işlenen toprağın yükselmesi dolayısıyla hayvanla işlenen topraklar yüzde 47 oranında yükselmiştir. Bu dönemde Türkiye'deki sanayileşme ile traktör kullanımı ve tarımsal kredi siyaseti arasında dolaylı bir ilişki görülmektedir³².

Plânlı kalkınma deneyinin daha da dinamikleştirdiği bu süreç *tarımda işgücü başına verim*'i yüzde 52 geliştirirken, tarım kesiminde *emek* gücüne duyulan ihtiyacı da belirli biçimde azaltmıştır. Tarımda kapitalleşme olayı *pazar* için üretime geçen küçük üreticinin, küçük birimler halinde üretimin rasyonel olmaktan çıkışı sonucunda topraktan kopmasını kolaylaştırmış bulunmaktadır. 1970'lerde Türk kır kesimi şu özellikleri göstermektedir :

- i) Özellikle Batı Trakya, Marmara ve Güney Batı Anadolu gibi gelişkin bölgelerde kapitalist üretim ilişkileri geniş ölçüde yerleşmiştir. Bu ilişkiler bir yandan cüce işletmeleri ayıklamakta, öte yandan da geleneksel *tefecî* sermayesinin modern *ticaret* sermayesine dönüşümünü kaçınılmazlaştırmaktadır.
- ii) Kendisini eski çevresine bağlayan son ilişkilerden de koparan *yoksul köylülük*, modern kesimin *ucuz emek* ordusunu teşkil etmek üzere uzun süredir kentlere akmaktadır.
- iii) Kırsal kesim ile modern kesim arasında bir iç bütünleşme sağlamayı öngören *toprak reformü* programları bu ortamda aktüel plâna çıkmış ve Cumhuriyet'in başlangıç yıllarında tarıma bağ-

32 Doç. Dr. Gülten Kazgan, *Türkiye'de Tarımsal Gelişme 1948-962*, (İstanbul, İ. Ü., 1966) s. 26-27.

lı olan toplum artık herşeyin sanayileşmeye göre yeniden düzenlenmesinin istendiği yeni bir aşamaya geçmiştir. Kırsal ekonomi kesinlikle, modern kesime *bağlı* duruma gelmiştir.

g) *Türkiye'de kapitalizme özgü rasyoneller modern sermaye hareketlerini, malî sermayeyi ve sermaye piyasasını yaratmaktadır.* İş Bankası'nın cumhurbaşkanının verdiği para ile kurulduğu Cumhuriyet'in ilk yıllarına oranla 1970'ler Türkiye'si son derece gelişmiş bir bankacılık sistemine sahiptir. Kapitalistleşmenin *plânlı* dönemi, banka sisteminin de en aktif olduğu yılları teşkil etmiş, bankalarda toplanan fonlar sürekli olarak özel kesime akıtılmıştır. 1963 yılında 5 milyar 242 milyon liradan ibaret bulunan bankalardaki *vadesiz* mevduat 1971'de 16,8 milyar liraya, *vadeli* mevduat ise aynı dönemde 1,3 milyar liradan 8,2 milyar liraya yükselmiştir. *Vadeli* mevduatta görülen büyük sıçrama, sermaye piyasası için gerekli maddî potansiyelin ülkede doğduğunu göstermektedir³³. Ayrıca, Sosyal Sigortalar, Emekli Sandığı gibi *mecburî sigortalar* ile Ordu Yardımlaşma Kurumu gibi tasarruf kurumlarında çok büyük fonlar birikmektedir. Bütün bunların sonucu olarak Türkiye'de 1968'den itibaren özel kesimin tahvil ya da hisse senedi yoluyla, bankalar sistemini de aşarak, doğrudan doğruya halk tasarruflarını kendine çekme eğilimi şiddetlenmiştir. Birkaç yıl içinde sermaye piyasasına milyarlarca liralık tahvil ve senet çıkarılmıştır. Başlangıçta kişisel özel fonlar ve bankalar sisteminde elde edilen kredilerle kurulmuş olan Türk özel sanayii açısından, sermaye piyasası hareketleri *malî sermaye'den* kısmen *bağımsızlaşma* doğrultusunda yeni bir hareketi ifade etmektedir. Gelişmiş bir sermaye piyasası, aynı zamanda, gelişmekte olan bir kapitalizmin de somut işaretlerinden birisidir.

h) *Türk kapitalizmi elde ettiği sermaye yoğunluğu ile giderek tekelleşmekte ve sanayi burjuvazisi, ekonominin tümü üstünde egemenliğini kurmaya başlamaktadır.*

Türk imalât sanayiinde 1963/1967 döneminde görülen yüzde 79,4 lük artışın *iş yeri büyüklükleri'*ne göre dağılımı şu ilgin sonuçları vermektedir :

— 1963/1967 yılları arasında Türkiye'de 10 - 49 işçi çalıştıran işyerlerinde yüzde 19,5; 50 - 99 işçi çalıştıran işyerlerinde yüzde 65,5; 100 - 199 işçi çalıştıran işyerlerinde ise 64,2 oranında *üretim artışı* sağlanabil-

33 Dr. İbrahim Özer Ertuna, *Türkiye'de Fon Akımları Üzerine Bir İnceleme*, (İstanbul, T. Sınai Kalkınma Bankası, 1970) s. 24-25.

miştir. Oysa, aynı dönemin üretim artışları 200-499 işçi çalıştıran işyerlerinde yüzde 97,3; 500-999 işçi çalıştıran işyerlerinde yüzde 91,4 ve binden fazla işçi çalıştıran işyerlerinde ise yüzde 107,3 oranlarına erişmektedir.

— Kapitalistleşmenin asıl ürünleri olan 200'den fazla işçi çalıştıran 278 işyeri 1963'te Türkiye toplam sanayi üretiminin yüzde 64,2'sini elinde tutarken; 1967'de sayıları 387'ye çıkan büyük işletmeler toplam sanayi üretiminin yüzde 71,5'ine egemen duruma geçmiştir.

1970'lere doğru Türk kapitalizminde birdenbire serpilerek *büyük şirketler ve holdingler* bir özentinin değil, tekelleşmenin objektif sonucudur.

İŞYERİ BÜYÜKLÜĞÜNE GÖRE ÜRETİM DEĞERİ VE İŞÇİ SAYISI

İşyerlerinde çalışan işçi sayısı	1963			1967			Üretim (Milyon) TL. cari fiyat sabit fiya
	İşyeri sayısı	Ücretle çalışanlar toplamı	Üretim (Milyon) TL.	İşyeri sayısı	Ücretle çalışanlar toplamı	Üretim (Milyon) TL.	
10- 49	2.199	54.732	3.482	2.161	49.568	4.957	4.162
50- 99	334	26.392	1.806	560	35.985	3.561	2.989
100-199	201	27.467	1.754	270	39.595	3.432	2.881
200-499	147	46.033	4.004	217	69.552	9.409	7.900
500-999	71	57.520	3.174	94	65.409	7.235	6.074
1000 +	60	113.297	5.415	76	160.295	13.365	11.222
Toplam	3.012	325.441	19.635	3.328	420.404	41.959	35.228

İŞYERİ BÜYÜKLÜĞÜNE GÖRE İŞÇİ SAYISI VE ÜRETİM ARTIŞ ORANLARI

İşyerinde çalışan işçi sayısı	Üretim		İşçi sayısı		Üretim artış
	1963	Yüzdeleri 1967	1963	Yüzdeleri 1967	Yüzdeleri 1963-1967
10- 49	17.7	11.8	16.8	11.8	19.5
50- 99	9.2	8.5	8.2	8.6	65.5
100-199	8.9	8.2	8.4	9.4	64.2
200-499	20.4	22.4	14.1	16.5	97.3
500-999	16.2	17.2	17.7	15.6	91.4
1000 +	27.6	31.9	34.8	38.1	107.3
	100	100	100	100 Ortalama	79.4

1) *Türkiye dışardan besin maddeleri ve mamul tüketim malları alan bir ülke olmaktan çıkmış, dış pazarlara tarımsal ürünlerin yanı sıra sanayi ürün ihracatına başlamıştır.* Sanayileşmenin dış ticaret üstündeki en önemli belirtisi, tüm mamul olarak yapılan ithalâtın payının 1970'lerde yüzde 5'in altına düşmüş olmasıdır. Buna karşılık, yatırımlarla ilgili makina ve donatım ithalâtının payı büyümüş, Türkiye'de henüz üretilmeyen ham maddeler ile ara mallara olan istek artmıştır. Ne var ki, gerek yatırım malı, gerekse ham maddelere duyulan isteğin büyümesi Türkiye'de bu sanayilerin kurulması için gerekli *iç pazar genişliğinin* de ortaya çıktığını anlatan somut bir göstergedir.

TÜRKİYE'DE İTHALATIN DAĞILIMI
(% olarak)

	1914	1930	1938	1970
Tahullar ve besin maddeleri	25	13.3	5.1	—
Ham maddeler	7	15.1	17.7	47.3
Mamul mallar *	59.4	71.6	77.2	4.8
Yatırım malları	—	—	—	47.9
Öteki maddeler	8.6	—	—	—

(*) 1938'e kadar olan rakkamlar mamul tüketim malları ile sınırlı sayıdaki yatırım mallarını aynı kategoride göstermektedir.

1970'lerde 1 milyar dolara erişen ithalât, ekonomideki büyümeyle yakından ilgilidir. İthalât ile denk düşmeyen ihracata rağmen işçi dövizleri dolayısıyla 1972 başlarında 900 milyon dolara yaklaşan döviz rezervleri, Türk kapitalizminin gelişiminde son derece etkili olabilecek geniş bir kaynağı ifade etmektedir. 1970'lerin bir başka özelliği de (aralarında ilkel bir işleme tâbi tutulan çeşitli maddeler de bulunmakta birlikte), *sanayi ürün ihracatı*'nın ilk olarak 200 milyon doların üstüne çıkmasıdır. Toplam ihracat içinde sanayi ürünlerine ait payın Plân'da öngörülen yüzde 14'lük haddi aşarak yüzde 20'yi aşabilmesi, Türk sanayinin gerekli *iç pazar*'ı sağladıktan sonra artık *dış pazarlar*'a yönelme çabasında olduğunu işaretidir.

C. Türk kapitalizminin önündeki yeni sorunlar :

1970'lerde Türk kapitalizmi özellikle ihracat ve yatırıma dönük yeni devlet kolaylıkları için mücadele etmektedir. *Sermaye birikimi* ve

artık değer teşekkülü kategorik olarak büyüyen Türk kapitalizmi, Rostow'un da sözünü ettiği gibi, 1970'lerde, kendi gelişim stratejisiyle uyumlu bir *politik, sosyal ve idari düzen* araştırmaktadır. Bu amaçla hukukî yapıda değişikliklere gidilmekte, üst yapı ile alt yapı arasında, kapitalizm'in yeni zorunluklarına uygun düzenlemeler tasarlanmaktadır. Toprak, vergi, maden, eğitim, vergi alanlarında sistemi bütünüleyici *reformlar* talep edilmektedir.

İçinde yaşadığı bu büyük dönüşüm anında Türk kapitalizmi için şu vargılarda bulunulabilir :

- i) Varolan kararlaştırıcı dünya koşulları altında Türkiye'de *gelişmesi* özellikle 1945'lerden sonra kesinleşmiş bulunan *kapitalizm*, kendisinden beklenen görevlerin küçümsenmeyecek bir bölümünü yerine getirmiştir. Toplumda gerekli *alt yapı yatırımları, ulaştırma* olanakları yaratılmış; *kapalı* ekonomiden *pazar* ekonomisine doğru yol alınmıştır. Ekonomik büyüme için gerekli *modern kesim* Türkiye'de 1970'lerde doğmuş bulunmaktadır. Türkiye'de kapitalist sermaye birikimi önemli ölçüde yüksektir.
- ii) *Tüketime* ilişkin sanayileri tamamlamış bulunan Türk kapitalizmi 1970'lerde *üretim araçları üretmek*, bir başka deyişle, *üretim için üretim* aşamasına gelmiştir. Temel sanayiler ile ağır sanayiın yanı sıra yeni aşamada özellikle *ara mallar* ihtiyacını ülke içinden sağlayacak yatırımların yapılması plânlanmaktadır.
- iii) *Sermaye yoğunlaşması*, ekonomi'de *tekelleşme* eğilimlerini güçleştirirken, toplumsal üretimin üleşiminde *işçi sınıfı'nın* eline geçen payı da *nisbî* olarak azaltmaktadır. Bu olgu [1970 başlarında görüldüğü gibi] belirli aralarla endüstriyel stok yığımlarına ve bir *üretim fazlası* sorununa yol açmaktadır. Bunalmadan kurtulabilmek amacıyla Türk kapitalizmi bir yandan *iç pazar'ı* daha da geliştirici, öte yandan da *dış pazar* sağlayıcı çabalara girişmektedir.
- iv) Türk kapitalizminin, sistem olarak parçası sayılabileceği uluslararası kapitalizm ve özellikle Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile yakınlaşma çabaları, yeni aşamada, sanayileşmeye ilişkin önemli çelişmelerin çözümünü gerektirecektir. Zira, AET'nin Türkiye'de kendisine *pazar* açmak istediği mallar ve ağır sanayi ürünleri, Türkiye'nin sanayileşmesinde *iç bağımsızlık* sağlamak için kurmak zorunda bulunduğu alanlardır. 1970'ler-

de Türk kapitalizminin hayatî sorunu, toplumdan gelen *derinleşme* baskıları ile AET'nin Türkiye'ye bırakmak istediği *dar alan* arasındaki çelişkiyi çözmeye çalışmak olacaktır.

- v) Türkiye'de ekonomik *sistem* ile *sosyal* yapı arasındaki zıtlıklar, kapitalistleşme süreci hızlandıkça artmakta ve *sınıflar arası* olduğu kadar *sınıflar içinde* de büyük çatlama belirmektedir. Bu gelişmeler, kısa sürede önemli *iç bunalımlar* yaratabileceği gibi, uzun sürede de, dünyanın genel gidişine uygun olarak, objektif koşulların izin verdiği büyük anlarda, *toplumcu* bir düzen için gerekli sosyo/ekonomik ortamı hazırlayabilecektir.

V

1970'LER TÜRKİYESİNİN SINIFSAK YAPISI

KAPİTALİZMİN gelişimi, sosyal ve sınıfsal yapıya daha önce benzeri görülmemiş *alt üst* oluşlar biçiminde yansır. Zira, kapitalizm, Schumpeter'in belirttiği gibi, öncelikle bir *değişim* yöntemidir. Kapitalizm'in değiştirdiği şey, kendisinden daha geri olan bütün *ekonomik, sosyal*, giderek, *politik kültürel* ilişkiler bütünüdür. Oysa, hiçbir geleneksel yapı, benliğini, tehdit eden yeni düzene kolay teslim etmez. Toplumsal değişim olayı, bu açıdan, bir iç direnç ve mücadele olayıdır. Bu olay bazan yüzevin derinliklerinde, bazan da toplumların gözü önünde çok büyük çalkantılar, sarsıntılar belki de devrimler sürecinde oluşabilir.

Burada önem taşıyan şey, *değişim* olayının, getirdiği uzun süreç içinde çok yanlış doğuşlara gebe bir büyük potansiyel oluşudur. XXI. yüzyıl eşliğinde, çağdaş dünyanın bilimsel ve teknolojik devrimi oluşturduğu 1970'lerde, söz konusu olan, değişimi reddetmek değil, hızlandırmak ve ona yeni yönler vermektir. Kaldı ki, ilerlemenin de biricik yasaı, değişimi ürküntüyle karşılamak yerine ondan yarının ileri ilişkilerini çıkarmaya çalışmaktır.

1970'ler Türkiye'deki büyük yapısal değişimi uzun süreli bir perspektifle bu açıdan ancak *mutlu* bir olay saymalıyız.

A. Türkiye'de kapitalizmin gelişiminin sosyal yapıdaki genel etkileri

Kapitalizmin evrensel gelişme şemasının ortaya çıkardığı yapısal sorunlar, 1970'ler Türkiye'de büyük bir açıklıkla gözlenmektedir. Yeni sosyal yapının başlıca özellikleri şunlardır :

i) *Gelişen kapitalizm, Türkiye'de eski ve yeni düzen arasında derin ve yapısal ikilik yaratmıştır.* Bütün kapitalistleşen toplumların tarihi, *kapitalizm öncesi'*ne ait sosyal ilişkilerin işleyişi, kurumları ve zihniyeti ile *kapitalist* bir dünyaya dönüşümünde büyük bir iç çelişkiye düştüğünü gösterir³⁴. Türkiye gibi tarihsel nedenlerle kapitalizmin gelişim çarklarına gecikmiş olarak giren bir toplumda, hızlı kapitalistleşme, toplumun uyuşmuş mafsalların birdenbire sarsacaktır. *Burjuvazi'*nin gelişimi ve kapitalizmin asıl dinamosu durumundaki güçlerin, eski imtiyazlarını korumak isteyen başka sosyal gruplar, kurumlar ve dünya görüşleriyle mücadelesi böyle anlarda toplumun yerleşmiş değerler sisteminde bir iç *marş*i yaratır. Haberleşme araçlarının yayıldığı, dünyanın etki ve tepki mekanizmalarının gittikçe yakından duyulduğu modern çağlarda, ekonomik yapıdaki ikilik, sosyal ve politik yapıda da sürekli dalgalanmalar doğuracaktır. 1970'ler başında Türkiye'nin *sağ* ve *sol* politik arenalarında beliren büyük çatlama, görüş ayrılıkları ve uzlaşmazlıklar, aslında, eski ile yeni arasındaki bu yapısal ikiliğin çeşitli yansımalarından başka bir şey değildir.

ii) *Kapitalizmin gelişimi Türk sosyal yapısına büyük bir nüfus patlaması ve hızlı kentleşme biçiminde yansır.* Tarihsel model, kapitalizmin bütün kalkış aşamalarında köylerden kentlere doğru nüfus akını ile büyük bir nüfus patlamasının yan yana gittiğini gösterir. Zira, büyüyen ekonomi, durgun yığıllara hareket verir ve artan *ucuz emek* ihtiyacı nüfus patlamasıyla tatmin olur. Kuznets'in hesaplarına göre, Avrupa ile Asya Rusya'sının toplam nüfus büyüme hızlarının 1800 - 1850 döneminde yüzde 7,4 iken, 1850 - 1900'da yüzde 9,1'e çıkması, 1950 - 1960 döneminde ise yüzde 11,1'i bulması bu büyük olgunun bir sonucudur³⁵. Aynı olay Türk kapitalizminin çeşitli aşamalarında da, büyüme farklılıklarına göre, ilginç karakteristikler içinde ortaya çıkmaktadır. Ekonomide hareketliliğin henüz başladığı 1927 - 1935 döneminde yüzde 2 dolaylarında olan yıllık nüfus artış hızı, İkinci Dünya Savaşı'nın durgunluk yıllarında yüzde 1'e inmiş; 1950 sonrasının hızlı kapitalistleşme döneminde ise yüzde 3'e kadar yükselmiştir. Ne var ki, refah artışının belirli bir durağında nüfus artışının durmaya başladığı görülür. Bu durum Türkiye'de de 1970 sayımında yüzde 2,4'e düşen nüfus artışının açıkça gösterdiği gibi, orta-

34 Cavit Orhan Tütengil. **Az Gelişmenin Sosyolojisi**, (Ankara, Toplum, 1971) s. 129 ve sonrası.

35 Simon Kuznets, **Modern Economic Growth/Rate, Structure and Spread**, (New Haven, Yale University Press, 1969) s. 38 ve sonrası.

ya çıkmak üzeredir. 1927'de 14,1 milyon kişi olan Türkiye nüfusunun 1970'de 36,8 milyon kişiye erişmesi, kapitalizmin gelişiminden ayrılmayacak bir olaydır.

Kapitalizm, aynı zamanda, *kırsal* kesimden *kentsel* kesime doğru sürekli bir nüfus kayması yaratarak, toplumun sosyal görüntüsünü değiştirir. Türkiye'de 1927/1970 döneminde köylü nüfus yüzde 111 oranında artarken, kentli nüfustaki artış yüzde 319'a erişmiştir. Modern kesimin büyümesi sonucunda 1970'ler başında Türkiye'de her üç kişiden birisi kentli duruma gelmiş ve kırsal nüfusun nüfusa oranı 1927'deki yüzde 75'8'lik paydan 1970'de yüzde 61,2'ye gerilemiştir.

ŞEHİRLİ VE KÖYLÜ NÜFUS (Kentleşme olayı)

Yıllar	Köylü Nüfus	Köylü Nüfusun Toplam Nüfusa		Şehirli Nüfus	Şehirli Nüfus oranındaki artış
		Oranı	%		
1927	10.347.224		75.8	3.301.046	100
1940	13.474.701		75.6	4.346.249	132
1950	15.702.851		75.0	5.244.337	159
1960	18.895.089		68.1	8.859.731	268
1965	20.585.604		65.6	10.805.817	327
1970	21.848.832		61.2	13.817.717	419

Kapitalistleşme, toplumda *büyük kentler* ortaya çıkarır. Gerçekten, Türkiye'de nüfusu yüzbinden *büyük kentlerin*, kentli nüfustan aldığı pay 1927 yılında yüzde 38,8 ve 1950'de de yüzde 44,6'dan ibaretken, 1970'de bu oran yüzde 56,8'e ulaşmış bulunmaktaydı. Bir başka deyişle, kapitalist gelişimin bir sonucu olarak, nüfusun 20.000 - 50.000 arasında kalan *orta* büyüklükteki kentlerde şehirli nüfusun sadece yüzde 18,1'i yaşamaktadır. On yıl sonra 1985 yılında Türkiye'nin yüzbinden fazla nüfuslu *büyük kentlerinde*, şehirli nüfusun tam yüzde 75,2'sinin yaşayacağı hesaplanmaktadır. Sosyal açıdan bu büyük olay, Türkiye'nin *metropoller* yaratma sürecine girdiğini duyurur.

KENTSEL NÜFUSUN ŞEHİR GRUPLARINA
GÖRE DAĞILIŞI (1970)

Şehir büyüklükleri	Kentli nüfus (%)
10.000- 20.000	% 13,7
20.000- 50.000	% 18,1
50.000-100.000	% 11,4
100.000- 1 milyon	% 29,0
1 milyondan yukarı	% 27,8

Kaynak : Ruşen Keleş, **Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**
s. 23.

Köylülüğün payını hızla geriletken ve kentsel kesimde daha modern bir yaşantı, daha ileri dünya görüşleri ve davranış biçimleri yaratan maddî gelişim, bu anlamda, *kapitalizm öncesi*'ne ait *statik* koşulların yıkılışının kesin habercisidir. Zira, iktisadî büyüme, yığınlarda *iktisadî düşünme* rasyonellerinin yaratılışının da sürecidir. Kanaatkâr dünya görüşlerini kesinlikle terkederek, daha fazlasını istemek gerektiğini anlayan yığınlar, daha ileri bir ekonomi için gerekli maddî ortamı zorlayabilirler.

iii) *Kapitalizmin gelişimi toplumlarda gelişme eşitsizliklerini büyütür ve sektörler arasında olduğu kadar, bölgeler arasında da farklılıklar doğurur. Türkiye'de kapitalizmin gelişimi bu fonksiyonel dalgalanmaları yaratmıştır.* Kapitalist kalkınma, öncelikle, alt yapının gelişmeye uygun bulunduğu bölgelerde başlar. Coğrafi ve tarihsel nedenlerle Türkiye'nin Batı'sındaki bölgeler kapitalizmin de en yoğunlaştığı bölgeler olmuştur. Gelişme eşitsizliği, tarım dışı kesimde çalışan nüfusun payının yüzde 20'nin üstüne çıktığı bütün illerin, Zongoldak - Gaziantep hattının Batısında yer alması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Gelişme eşitsizliği, aynı zamanda, gelişmiş sanayi bölgeleri ile tarıma hâlâ dayalı kalan iller arasında gelir dağılımında eşitsizlik biçiminde yansır. Türkiye'de 1965 sayılarına göre, *tarım dışı kesimde insan başına düşen gelir* ortalaması yılda 9.273 lira olduğu halde, *tarımsal kesimde insan başına gelir* 2.314 liradır. *Tarım dışı çalışan nüfusun oranı* Ankara'da yüzde 42,7; İzmir'de yüzde 43 ve İstanbul'da da yüzde 83 oranlarını bulur. Millî gelirin *tarım dışı kesimden aldığı ortalama pay* Türkiye'de yüzde 69 iken, ülkenin en gelişmiş bölgesi Marmara'da bu oran yüzde 85'e çıkmaktadır. Doğu, Güneydoğu, Karadeniz ve Akdeniz bölgesinde bankalar mevduatı toplamı yüzde 15'ten ibaret kaldığı halde yalnız Marmara bölgesindeki

mevduat oranı yüzde 40'ı bulur. Türkiye'de tahsil edilen tüm gelir vergisinin yüzde 70'e yakın bölümü de yine Marmara bölgesinden alınmaktadır. Bütün bu göstergeler, pratikte, kapitalizmin doğurduğu gelişme eşitsizliklerinin örnekleridirler³⁶. Marmara bölgesinde İstanbul 1970 başlarında Türkiye'nin ilk gerçek *metropol*'u olarak artık ortaya çıkmış bulunmaktaydı. Gecekondularına ve hızlı kentleşmenin yarattığı bütün alt üstlüklerle rağmen, Türkiye milli gelirinin yılda yüzde 18'ini yaratan İstanbul, kapitalist gelişimin sorunlarını çözecek aşamada değildir. Türk kapitalizmi 1970'lerin başlarında bölgesel gelişme eşitsizliklerini bir sorun olarak gündeme almış ve yatırımları geri bölgelere yöneltecek bir dizi tedbiri uygulamaya başlamıştır. 1970 nüfus sayımında Türkiye'nin geri bölgelerinde de önemli kentleşme belirtilerine rastlanması, gelecek bakımından ilginç bir işaret olarak alınabilir. Geleneksel yapısını en çok koruyabilen Doğu Anadolu'da kentleşme oranı beş yılda yüzde 17'den 20'ye çıkmış, Güney Doğu Anadolu'da ise yüzde 19'dan yüzde 25'e ulaşmıştır. Bunlar, kapitalizmin, giderek, toplumun en az gelişmiş bölgelerinde de sosyal yapıyı değiştirebildiğinin, kendi içinde bölgesel merkezler yaratma yoluna girdiğinin ilk işaretleri olabilir.

iv) *Türkiye'de kapitalizmin gelişim süreci gelir dağılım ve bölüşümündeki dengesizlikleri şiddetlendirmektedir.* Kapitalizm'in ilk gelişme evreleri, Rostow'un işaret ettiği *sermaye birikimi* olayının olağanüstü hız almasını gerektiren dönemlerdir. Bu büyük sürecin toplumda gelir dağılım ve bölüşümüne etkisi, derin bir dengesizlik biçiminde görülecektir. Türkiye'de somut belirtilerin yanı sıra, hesaplamadaki çetin güçlüklerle rağmen, gelir dağılımına ilişkin kaba araştırmalar da bunu doğrulamaktadır³⁷. 1968 yılında Türkiye'de 6,13 milyon *aile* bulunduğu hesaplanmaktadır. Bu ailelerin *en aşağı*, *orta* ve *en yüksek* gelir gruplarına göre toplam gelirden aldıkları payı saptamaya çalışan ön araştırmalar, gelir dağılımındaki dengesizliğin özellikle 1963/1968 döneminde büyüdüğü sonucunu açıkça yansıtır.

36 Prof. Dr. Fuşan Keleş, **Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, (İstanbul, Gerçek, 1972) s. 23-29.

37 Dr. Korkut Boratav, **Gelir Dağılımı**, (İstanbul, Gerçek, 1969) s. 117-209; Ömer Celal Sarç, **Gelir Dağılımı / Dışarıda ve Türkiye'de**, (İstanbul, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1970) s. 26-41.

TOPLAM GELİRDEKİ PAYLAR (%)

	Türkiye D.P.T. 1963	Türkiye Hacettepe 1968	44 geri kalmış ülke	Pakistan
Ailelerin :				
En aşağı gelirli yüzde 20'si	4,5	3	5,6	6,5
Orta gelirli yüzde 20-60'ı	38,5	37	38,4	48,5
En yüksek gelirli yüzde 20'si	57,0	60	56,0	45,0
TOPLAM	100.0	100	100.0	100.0

Türkiye millî gelirinin dağılımında beş yılda görülen değişiklik** ile kapitalist sermaye birikimi süreci arasında şu ilişkiler kurulabilir :

— Toplumda en *alt* gelirli grupe temsil eden ailelerin yüzde 20'sinin millî gelirden aldıkları pay 1963 yılında yüzde 4,5'tan ibaretken, 1968 yılında yüzde 3'e gerilemiştir.

— Toplumun *en yüksek* gelirli grubundaki ailelerin yüzde 20'si ise 1963'te Türkiye millî gelirinin yüzde 57'sine sahipken, 1968 yılında millî gelirin yüzde 60'ını sağlamaya başlamışlardır.

— Türkiye'de kapitalistleşme süreci *orta* gelir gruplarını henüz etkilememektedir. Bu, sistemin yürüme şartlarından birisidir. Orta gelir grubundaki ailelerin millî gelirdeki payı 1963'te yüzde 38,5 oranındayken, 1968 yılında sadece yüzde 1,5'lük azalma göstermiştir.

Toplumdaki *en alt* gelir grubu ile *en yüksek* gelir grubu arasındaki eşitsizlik, aynı zamanda, *köylünün işçileşmesi* hareketinin de temel nedenidir. Zira, kırsal kesim ile kentsel kesim arasında 2,7 kat olan *aile geliri* dengesizliği, sosyal yapıyı sürekli olarak değiştirmekte ve tarımda kapitalist doğrultuda yenileşmenin aracılığını etmektedir.

v) *Kapitalizmin gelişimi, bütün toplumlarda modern sosyal sınıfların varlığını netleştirir. Kapitalist gelişim Türkiye'ye çoğulcu (plüru-*

38 Türkiye'de Gelir Dağılımı - 1968 (Ankara, SBF, 1971); Ömer Celâl Sarç, "Yeni Bir Gelir Dağılımı Araştırması" T. İktisat Gazetesi (24.III. 1972) s. 1.

list) bir toplum görüntüsü kazandırmaktadır. Kapitalizmin tarihi, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan sınıflar ile emeğini ücret karşılığında satanlar arasındaki sosyal ilişkilerin de tarihidir. Bu olgu, toplumun, *mülkiyet* çerçevesinde değişen bir sosyal sınıf yapısına bağlı olması demektir. Kapitalist toplum, burjuvazi, işçi sınıfı, küçük burjuvazi, köylülük ve çeşitli ara tabakaların varolduğu *çoğulcu* (plüralist) yapısı ile tanımlanabilir. Daha önceki bütün üretim tarzlarında bazan çok *amorf* olarak görülen sınıf dokusu, sermaye birikimi süreci hızlandıkça, geçiş aşamasındaki kapitalist toplumda birdenbire keskinleşecektir. İleri aşamalarında kapitalist toplum, sınıf çelişmeleri ile gelir eşitsizliklerinin yarattığı sosyal sarsıntıları vergi adaleti, sosyal güvenlik ve benzeri tedbirlerle kısmen törpülemeye çalışır.

Kapitalistleşmekte olan Türk toplumu elli yıl öncesinin geri toplumundan köklü olarak değişmekte ve giderek kesinlikle *sınıflı* bir toplum görüntüsüne bürünmektedir. 1970'lerde kapitalist gelişim şemasını izleyen toplumlardaki sosyal sınıfların karşıtım teşkil eden grupların Türkiye'de hem nicelik, hem de nitelik olarak büyüdüğü ve tarih sahnesine çıktığı görülür. Öyle ki, *sosyal devlet* ilkesiyle artık yeni topluma çoğulcu bir sistemin sosyo/politik mekanizmaları da yerleştirilmeye çalışılmaktadır. İşçi sınıfının sendikal ve politik örgütlenişini garanti eden 1961 Anayasası bile aslında, Türkiye'nin gelişen sınıf yapısının sonucudur. Zira, çoğulcu bir toplum, içindeki farklı sosyal grupların, kendi gelişim mücadelelerini verebildikleri bir sosyo/politik düzeni yaratmak zorundadır. Türkiye'nin sınıf yapısının netleşmesi ile bu yapıya uygun politik ve hukukî üst yapının araştırılması olguları, sosyal yapıdaki değişimle birlikte düşünülmelidir. Çoğulcu toplum, içindeki zıtlıkların *demokratik* formlara aktarılmasını zorlar; geniş yığınların, *demokratik haklar* aracılığıyla, kendilerini koruma ya da geliştirmelerine fırsat veren bir yapıyı en sonunda oluşturur.

B. 1970'ler Türkiyesinde sosyal sınıfların durumu :

Türk toplumunun 1970'lerdeki sosyal ve sınıfsal görüntüsü, kısmen istatistikler, kısmen de maddî yaşantıdan edinilen gözlemlerle nitelik ve nicelik yönünden ana çizgileriyle somutlaştırılabilecek bir kapitalist oluşum aşamasındadır. Hareket halinde olan *tarih* içinde sosyal sınıfların görüntüsünü kavramak ancak ikili bir yöntemle mümkündür. Gerçekler bir yandan *ekonomik*, öte yandan da *politik* arenaya yansıyan çeşitli eğilimlerden elde edilebilir. Araştırmanın bundan sonraki bölümünde izlenecek yol bu olacaktır.

a) *Büyük burjuvazi* : Kapitalizmin sürükleyici sınıfı olan *büyük burjuvazi*'nin etkili bir güç halinde ortaya çıkışı, elli yıllık cumhuriyet deneyinin en önemli sonuçlarından birisidir. Gelişim, önce tarım ve ticaret burjuvazisinin güçlenmesi, daha sonra da bu iki kesimden öncü bir grubun *sanayi burjuvazisi*'ne dönüşümü sonunda olmuştur. 1945/1970 arasındaki yirmibeş yıl, burjuvazi'nin ekonomik ve politik iktidarını keskinleştirmesinin çeşitli duraklarını yansıtır. Burjuvazi'nin bütün kesimleri arasında 1945'lerde *kollektiv* olarak başlatılan mücadele, tarım kesiminde dünyanın dünyasından arta kalan son *yarı feodal* ilişkileri de tasfiye ederek kapitalist büyük toprak mülkiyetini yaygınlaştırmış; büyüyen ithalât ve ihracat aracılığıyla da geniş *ticaret* burjuvazisini oluşturmuştur³⁹. Kapitalist sanayileşme için gerekli *iç pazar* büyütüldükten sonra, hızla ön plana çıkan *sanayi burjuvazisi* bu kez tarım ve ticaret burjuvazisi üstünde kendi egemenliğini verme mücadelesine girişmiştir. Hegemonya süreci, 1960'larm sonlarında burjuvazi'nin ekonomik örgütü *Türkiye Odalar Birliği* içinde büyük çatışmalara yol açtığı gibi; siyasal arenada da, kapitalizmi savunan en büyük parti olan A. P.'yi ikiye bölecek kadar ağırlık kazanmıştır⁴⁰. *Hiçbir siyasal hareket, köklerinde yatan temel sosyal ve sınıfsal gerçeklerden soyutlanamaz. Büyük burjuvazinin kanatları arasındaki dalgalanmalar, aslında, kapitalizm karşısında kapitalizm öncesi'ne ait unsurların mücadelesidir. Tefeci sermaye, geleneksel toprak ağası, eski eşraf ve mütegalibe kalıntıları, kapitalistleşmenin getireceği rasyonellere ve iç bağılıklara 1970'ler başlarında politik muhalefet yoluyla umutsuzca karşı çıkmaktaydılar. Çünkü kapitalistleşme, onların eski iktidarlarının tasfiyesi ve yeni düzenle bütünleşen parçaları olmaları demektir. Kapitalizmin yeni aşamalar yapmak için devresel bunalım geçirdiği anlarda, 1970 başlarında görüldüğü gibi, burjuvazi içindeki çalkantılar bir noktadan sonra, büyük burjuvazi'nin iktidarını da sarsabilmekte; onu, toplumda bazan *Bonapartizm*'e kadar varabilecek yeni ittifaklar aramaya itebilmektedir.*

1970 başlarında büyük burjuvazi'deki sınıf içi gelişmeler şöyle özetlenebilir :

aa) *Sanayi ve büyük ticaret kesimlerinde tekelleşme aşamasına gelen büyük burjuvazi, sınıfı içinde kendi otoritesini kurmaktadır.* Sanayi-

39 Dr. Cem Eroğlu, *Demokrat Parti / Tarihi ve İdeolojisi*, (Ankara, SBF., 1970) s. 200.

40 Ali Gevgilili, "Odalar Birliğinde Ne oluyor?", *Milliyet*, (22.5.1969) s. 9; Abdi İpekçi, "Odalar Birliği ve Sanayiciler", *Milliyet*, (15.5.1970) s. 1; İsmail Cem, *Türkiye Üzerine*, (İstanbul, Cem, 1970) s. 70-71.

deki yoğunlaşma 1970'lerde Türk kapitalizmi için küçümsenmeyecek düzeye erişmiştir. 1971 rakamlarına göre, sanayi kesimindeki işletmelerin yüzde II'inden ibaret olan ikiyüzden fazla işçi çalıştıran *büyük* işletmeler, toplam sanayi üretiminin tam yüzde 71,5'im üretmekteydiler. Bu büyük üretim potansiyelinin yüzde 49,1'i yani yarısı beşyüzden fazla işçi çalıştıran dev kuruluşlarda elde edilir⁴¹. Sermayenin elde ettiği üstünlük, elbette, kendisine uygun yeniden düzenlemeleri sağlamak için, *kendi sınıfı içinde* gerekli hegemonyayı kurma savaşını göze alacaktır.

bb) *1970'ler Türkiye'sinde Anadolu'nun yeni büyüyen kentlerinde beliren ticaret burjuvazisi ile kapitalist tarımsal işletmelerde ortaya çıkan modern tarım burjuvazisi, büyük sanayi ve ticaret burjuvazisi ile bütünleşme aşamasına gelmektedir.* Modern kapitalist üretim sürecinde, *küçük* sermayenin *rasyonel* işletilme olanakları gittikçe daralır. Oysa, kapitalistleşme süreci bir bölüm küçük ve orta işletmecinin elinde de önemli ölçüde sermaye birikimine izin vermektedir. Örnek olarak, 1964/1969 dönemindeki beş yıllık bir zaman aralığında bile bankalarda 20 bin lirayı aşkın mevduata sahip bulunanların sayısının dört kat; otuz bin liranın üstünde mevduatı bulunanların sayısının ise dörtbuçuk kat yükseldiği görülmekteydi. Ortalama olarak 20.000 liranın üstünde bulunan mevduatın toplamının 1964'te 1,2 milyar liradan ibaretken 1969 sonunda 4,6 milyar liraya erişmesi, bu açıdan son derece önemli bir olgudur⁴². Sanayi dışı da, özellikle ticaret kesiminde biriken bu kaynaklar kendilerine yeni *mahreçler* aramakta ve bu parasal sermaye, *bütünleşme* yoluyla, sanayi ve ticaret burjuvazisine katkıda bulunmaktadır. Uzun sürede, bu fonlar, Anadolu'daki *ticaret burjuvazisi'nin, Anadolu sanayi burjuvazisi'ne dönüşümünün* de kaynakları olacaktır.

cc) *Türkiye'de kapitalizm büyük emlak rantına dayanan geleneksel rantıye sınıfı tasfiye etmektedir.* 1970 başlarında çıkarılan Finansman Kanunu paketiyle, Türkiye'de arsa spekülasyonu ile rant için konut yapımının cezalandırılması olayı son derece önemli bir başka gelişimdir. Bu gelişim, *üretim için üretim* aşamasına geçmek, yani, temel sanayileri gerçekleştirmek isteyen Türk kapitalizminin, kaynakların başka alanlarda israfını önleme hareketidir. Emlak rantının düşürülmesi, bu kesimdeki kaynakların ya sermaye piyasası ya da doğrudan yatırımlar yoluyla büyük sanayi ve ticaret burjuvazisininin potasına aktırılmasını sağlar. Sermay-

41 **Emek**, Sayı: 11 (Nisan 1971) s. 2.

42 Yalçın Küçük, **Plânlama, Kalkınma ve Türkiye**, (İstanbul, Gerçek, 1971) s. 289.

ye piyasası'nın geliştirilmesi, bütün bu oluşumun, son halkasını teşkil etmektedir.

b) *İşçi sınıfı*: Türkiye'de kapitalizmin ve üretim araçlarının özellikle son 25 yıllık gelişimi geniş bir *işçi sınıfı* yaratılmasını gerçekleştirdiği gibi, işçinin *iş tecrübe ve alışkanlıkları*'nı da ilerletmiştir. İşçi sınıfı tarihinin Türkiye'de yüzyıl öncesine kadar uzandığı ve ilk meslek örgütünün *Ameleperver Cemiyeti* adıyla İstanbul'da 1871'de kurulduğu bilinmektedir⁴³. Ne var ki, çalışan insanların nicelik ve nitelik yönünden modern işçi sınıfına dönüşmesi ancak Cumhuriyet Türkiye'sinde mümkün olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de *demokratikleşme* ve *kapitalistleşme* doğrultusunda büyüyen dinamikler, işçileri meslek örgütleri kurmaktan alıkoyan yasakların 1947 Sendikalar Kanunu ile kısmen ortadan kalkmasını sağlamıştır⁴⁴. 1950'den sonra ise *sınıfsal* nitelikteki yasakların sürmesine rağmen, işçi sınıfının sendikal eylemleri yeni sosyal ve siyasal boyutlar elde etmiştir. 1948 yılında 328.463 işçinin sadece yüzde 16'sı sendikalı iken, 1958'de sayıları 701.231'e ulaşan işçilerin yüzde 37'si sendikalı hale gelmiştir⁴⁵. 1960 başlarında sendikalı işçi oranı, yüzde 40'a erişmiştir.

Grev, toplu pazarlık ve *sınıfsal politik* mücadele yollarını açan 1961 Anayasasından sonra Türk işçi sınıfı maddî yapıdaki gelişime paralel olarak daha da büyük hızla güçlenmiştir. İşçiler, yakın yıllar tarihinde ilk kez kendi siyasal partilerini kurmuş; sosyal yapım ihmal edilmez güçlerinden birisi katma yükselmişlerdir.

1970'ler Türkiye'sinde sayıları 1,3 milyonu aşmış olan sigortalı işçilerin yüzde 70'e ulaşan bir yığın, ikiyüzden fazla işçi çalıştıran büyük işyerlerinde çalışmaktadır. Ayrıca, *tarım* kesiminde, özellikle, Ege, Çukurova gibi kapitalist işletmelerin doğduğu bölgelerde modern ücretli emek ortaya çıkmakta ve *sanayi işçisi* ile *tarım işçisi* arasında *bütünleşme* belirmektedir. Türkiye'de 1927/1965 döneminde tarım kesimindeki toplam istihdamın yüzde 111 oranında büyümesine karşılık sanayi kesimindeki büyümenin yüzde 380 oranına erişmesi, modern işçi sınıfının ortaya çıkışının belki de en şaşmaz habercisidir.

43 Lütfü Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, (İstanbul Kurtuluş B., 1951) s. 4; Kemal Sülker, *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, (İstanbul, Gerçek) s. 7.

44 Prof. Dr. Orhan Tuna, "Türk İşçi Sendikalarının Gelişme Seyri ve Fonksiyonları, *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*", (İstanbul, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1964) s. 251-253.

45 Dr. Toker Dereli *The Development of Turkish Trade Unionism*, (İstanbul, İ. Ü., 1968) s. 95.

ÇALIŞAN NÜFUSUN SEKTÖRLERDEKİ GELİŞMESİ
(1000 kişi)

Yıllar	1927	1935	1945	1955	1960	1927-1965 dönemindeki	
						1965	gelişme %
Tarım	4.368	6.480	5.809	9.446	9.737	9.750	111
Sanayi	299	656	674	989	1.267	1.425	380
Ticaret	257	218	279	341	403	470	83

Kaynak : DİE, ilgili yıllar nüfus sayım sonuçları

ÇALIŞAN NÜFUSUN (1963 - 1967) DÖNEMİNDEKİ GELİŞMESİ
(1000 kişi)

Yıllar	1963	1964	1965	1966	1967	1963-1967 dönemindeki	
						gelişme %	
Tarım	9.853	9.843	9.768	9.901	9.940	2.2	
Sanayi	1.124	1.197	1.197	1.304	1.424	35.8	
İnşaat	319	349	379	415	472	47.9	
Ticaret	418	453	471	491	498	19.3	
Ulaştırma	253	283	301	321	339	34.3	
Hizmetler	759	867	935	1.003	1.066	40.4	

Kaynak : DPT, İkinci Beş Yıllık Plan, s. 129.

İşçi sınıfı özellikle Türkiye'de kapitalistleşmenin *plânlı* olarak geliştirildiği dönemde yepyeni *iş alışkanlıkları* edinmiştir. Sanayide yeniden yaratılan değer yığını sürekli olarak büyüyen bu etken, kapitalizmin gelişim derecesiyle doğrudan ilgilidir. 1938/1967 döneminde, *işgücü başına verim*'deki artışın yüzde 450 oranına eriştiği görülmektedir. Bu, 1938 yılında belli bir sürede ancak 1 birim mal üreten işçinin, 1967 yılında aynı sürede, 4,5 birim mal üretebildiği anlamını taşır⁴⁶. Verimdeki önemli artış, bir yandan sanayileşmede modernleşmenin, makinalaşmanın, büyük birimler halinde *rasyonel* üretime geçişin, öte yandan da işçinin niteliğindeki gelişimin ürünüdür.

46 Özlem Özgür, "Üretim Güçlerin Gelişme Düzeyi", *Emek*, Sayı: 6 (Kasım 1970) s. 69-70.

SANAYİDE KİŞİ BAŞINA YARATILAN DEĞER

Yıllar	(1948 üretim amilleri fiyatlarıyla)		Kişi başına değer (TL.)
	çalışan sayısı (bin kişi)	Yaratılan değer (milyon TL.)	
1938	660	685	1.040
1948	700	926	1.320
1958	1.200	1.701	1.420
1967	1.424	6.479	4.620

Kaynak : DİE, Türkiye Millî Geliri.

İşçi sınıfının yığınsal büyümesine ve artan iş alışkanlığına rağmen Türkiye'de yaratılan gelirden kendine düşen payı yükselttiğini söylemek ise zordur. 1964/1969 döneminde en yüksek ücretlerin ödendiği kamu kesiminde bile sigortalı işçilerin *reel* ücret artışlarının 1964'te yüzde 9,4'ten ibaretken 1969'da yüzde 5,5'e gerilediği ortaya çıkmaktadır. Kamu kesimi ile *özel* kesimde ödenen ücretler arasında, *özel* kesim işçileri aleyhine önemli eşitsizlik bulunduğu da görülmektedir. Bunlar *sermaye birikimi* süreciyle birlikte düşünüldüğü takdirde hiç de yadırganmayacak sonuçlardır. Sayılarındaki artış dolayısıyla işçi sınıfına ödenen ücret toplamı artmış, ama bu artış büyümenin gerisinde kalmıştır. Bunlar, kapitalizmin doğal sonucu olan *artık değer oranı*'nın, sanayileşmeye bağlı yükselişinin sembolleridir.

KAMU VE ÖZEL KESİMDE
SİGORTALI İŞÇİ REEL ÜCRETLERİ (TL.)

Yıllar	Özel Sektör		Kamu Sektörü	
	Gerçek ortalama günlük ücretler	Yıllık Artış (%)	Gerçek ortalama günlük ücretler	Yıllık Artış (%)
1964	12,23	+ 4.8	12.11	+ 9.4
1965	12,53	+ 2.4	13.06	+ 7.8
1966	12,76	+ 1.8	14.08	+ 7.8
1967	13,02	+ 2.0	14.90	+ 5.8
1968	13,38	+ 2.7	15.87	+ 6.5
1969	15,02	+ 12.2	16.75	+ 5.5

Kaynak : DPT, 1971 yılı programı.

- (*) Sigortalı işçi kapsamına özel ve kamu kuruluşlarında çalışan yevmiyeli teknik personel dahildir.
- (**) Kanunla tesbit edilen asgari ücretler sigortalı işçilere ödenen günlük kazançtan daha aşağı seviyeli görülmektedir, bunun nedeni ise sigortalı işçi kapsamına kamu ve özel kuruluşlarda çalışan yevmiyeli teknik personelin dahil edilmesidir.

SEKTÖRLERE GÖRE KAMU VE ÖZEL KESİMDE
ORTALAMA SİGORTALI İŞÇİ ÜCRETLERİ

Sektörler	1 9 6 7			1 9 6 8			1 9 6 9		
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam
Tarım									
(Balıkçılık	31.42	13.21	29.47	29.28	20.99	28.34	38.91	15.90	36.26
Sanayi									
(İmalât)	29.53	23.18	24.75	30.80	24.85	27.06	34.75	30.31	31.80
Madencilik	22.77	21.30	22.33	28.49	23.80	27.09	28.03	25.17	27.01
İnşaat	27.92	26.26	27.09	31.11	27.19	29.03	33.71	30.82	32.15
Elektrik -									
Havagazı	24.12	24.28	24.14	26.03	24.50	25.85	29.31	36.37	28.98
Ticaret	33.21	28.95	29.53	35.85	30.74	31.45	37.00	33.16	33.72
Ulaştırma	35.19	27.44	31.56	38.30	28.64	33.72	41.47	35.01	38.42
Hizmetler	31.23	25.47	27.57	33.73	27.30	29.79	37.69	31.40	33.96
Toplam	27.97	24.43	25.83	31.14	26.23	28.27	37.25	30.71	32.13

Kaynak : Sosyal Sigortalar İstatistik Yıllığı, 1967, 1968, 1969.

1970'ler Türkiye'sinde, yılda 14 milyon kişiyi aşan toplam işgücünün en azından 2 milyonunun işsiz bulunduğu bilinmektedir. Yurt dışında bulunan yarım milyondan fazla Türk işçisi, işsizlik baskısını ancak bu ölçüde hafifletebilmiştir. İş bekleyen büyük işçi yığınları, Türk kapitalizminin gelecekteki ucuz emek stoklarını teşkil etmektedir. Sistem, ücretlerin aşırı yükselişini böyle bir ortamda istemediği gibi, iş verimliliği ile ücretler arasında ilişki kurulmasından da söz etmektedir. Kapitalist birikim sürecinin yarattığı üretim fazlası ve mal stokları ile düşük ücret talepleri arasındaki çelişki, işçi sınıfı açısından, 1970'ler başlarının potansiyel sorunu olarak gündeme girmiş bulunmaktaydı.

İşçi sınıfı'nın durumu için 1970'ler başında varılabilecek genel sonuç şu olmaktadır :

aa) Türkiye'de işçi sınıfı, nitelik bakımından küçümsenmeyecek bir gelişim düzeyine erişmiş bulunmaktadır. Genellikle, ücret mücadele-

si vermekle yetinen büyük çoğunluğa karşılık öncü bir grupta da *kendi için sınıf* olma doğrultusunda özelemler belirlemektedir.

bb) Üretim araç ve gereçlerinin gelişimi, işçide iş alışkanlıklarını artırmış ve işgücünün üretkenliğini yükseltmiştir. Bu kapitalist toplumda artık değer oranını arttıran vazgeçilmez bir etkidir.

cc) İşçi sınıfı, *sendikalar* örgütleniş ötesinde, *politik örgütleniş* ve mücadele eşğine gelmiştir.

c. *Küçük burjuvazi*: Geri kalmış bütün toplumların modernleşme sürecinde, bilgi ve kültür düzeyi en yüksek sosyal grup olarak *küçük burjuvazi* vazgeçilmez roller oynar. Özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında bağımsızlığını kazanma aşamasındaki bütün toplumlarda, asker ve sivil bürokrasi başta olmak üzere *küçük burjuvazi*, ilerici bir *orta sınıf* halinde tarih sahnesine çıkmıştır⁴⁷. Bu rol, çokluk ulusal nitelik taşımayan burjuvaziyi aşma pahasına gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de ise daha Osmanlı toplumsal düzeninden beri *kendine özgü* bir yeri olan orta sınıf, Cumhuriyetin ilk yirmibeş yılında iktidara ortak olmuş, daha sonraki yirmibeş yılda ise sistemi, kendi mantığı içinde, rasyonelleştirici baskılarda bulunmuştur. Ne var ki, küçük burjuvazi'nin toplumsal yapının derinden alt üst olduğu anlarda, varolan sistemin dışına taşarak, sınıfların üstünde ve kenarında bir *hakem* rolü oynama eğilimi, her yerde olduğu gibi, Türkiye'de de klâsik bir *halk/aydın çelişmesi*'ne döndürülme imkânını daima bağrında taşır. 1970'ler Türkiye'sinin belki de en stratejik sorunu, küçük burjuvazi'nin böyle anlarda genel tercihlerinin yönü sorusu olacaktır.

Türkiye'de özellikle bürokrasi'nin ülke yönetimindeki payının 1960'lerden sonra arttığı bir sır değildir. *Plânlı kalkınma*, aynı zamanda, *bürokrat* ve *teknokrat* ara tabakanın iktisadî mekanizma üstünde belirli ölçüde egemen olması demektir. Devlet hizmetleri gelirleri ölçü olarak alınan bir hesap, bürokrasi'nin millî gelir içindeki payının 1951/1960 arasında yüzde 8,33 iken, 1961/1964 döneminde yüzde 9,33'e; 1965/1969 döneminde ise yüzde 9,94'e eriştiğini ifade etmektedir. Bir başka deyişle, 1961/1969 arasında ortalama yüzde 9,67'yi bulan bu pay, 1970'lerin ilk aylarının büyük memur eylemleri sonucunda getirilen devlet personeli zamları ile 1970'lerde herhalde çok daha önemli artışlar gösterecek-

47 Prof. Dr. Mehmet Gönlübol, *Dış Politika/İç Etkenler Açısından Bir Dış Politika Denemesi*, (Ankara, Ulusal B., 1969) s. 82-83.

tır⁴⁸. Devresel bunalım sonucu ortaya çıkan sanayi ürünleri stoklarını eritme bakımından kaçınılmazlaşmış sayılan memur zamları, gelir dağılımı açısından ise, *sistem ile küçük burjuvazi'nin* bir bölüm bürokrat kesimi arasında yeni ilişkiler kurabilecektir.

Uzun süreli bir perspektif içinde, dün olduğu gibi gelecekte de küçük burjuvazi'nin bir kanadının Türkiye'yi ileriye doğru geliştirecek davranışları benimsemesi, tarihsel görevinin kaçınılmaz parçası olmakta devam edecektir.

d) *Köylülük* : Modern çağlar, bütün çoğulcu toplumlarda *yoksul köylülük* için kesin bir tasfiyeyi getirmektedir. *Modernleşme*, doğal olarak tarım kesiminde emeğin yerini *sermaye yoğun* teknolojilerin almasını zorunlu kılar. Türkiye'de de kapitalizm'in aynı yöndeki rasyonelleri çoktan çalışmaya başlamış, yoksul köylüyü *özgür emek* kategorisine çevirten tarihsel mekanizmaları harekete geçirmiştir. Türkiye'de verimli işletmecilik için gerekli asgari toprak büyüklüğünün gittikçe yükselmesi, kendisi için üretim yapan köylüyü topraklarından çözülmeye itecektir. Küçük köylü mülkiyetine dönük toprak reformu gibi rakidal işlemler bu süreçte ancak kısmî bir duraklama sağlayabilecektir. Zira, Türkiye'de verimli işletmeciliğe uygun asgari toprak büyüklüğünün 1970'lerde artık 50 dönümün üstüne çıkması karşısında, herkese aynı miktarda toprak sağlayan bir reformun bile milyonlarca köylü ailesini tarım kesiminden dışarıya itmesi gerekecektir. Kaldı ki, kırsal kesimde kapitalist üretim ilişkilerini tasfiye amacım güden *sosyalist* toprak reformlarından farklı olarak, *kapitalizm'in* rasyonellerine uygun toprak reformları verimin düşmesini değil, tersine sanayileşmeyi hızlandıracak *fazla*'ların tarım kesiminde yaratılmasını isterler. Millî gelirden aldığı pay zaten düşme eğiliminde olan geniş bir yoksul köylü yığını, bu koşullar altında, herhalde kentlerin emek ordusuna katılmayı ya da modern tarımsal işletmelerde ücretli işçi olarak çalışmayı tercih edecektir. Tarımda yılda yüzde 2,2 dolaylaymda artan genel istihdam düzeyi, kırsal kesimde yoksul köylülük için aslında fazla çalışma olanağı da bırakmamaktadır. *Türkiye'nin sosyal sınıf yapısında, binlerce yıldır etkili bir güç olarak yer alan yoksul köylülüğün elli yıllık cumhuriyet dönemi içinde tasfiye edilir duruma gelebilmesi, hiç kuşkusuz, Cumhuriyet döneminin en büyük sosyal dönüşümlerinden birisi olarak anılmalıdır.*

48 Nuri Yıldırım, "Türkiye Toplumunu ve İki Araştırma" *Emek*, Sayı: 8 (Ocak 1971) s. 47-48.

e) *Küçük esnaf ve sanatkârlar* : Türk kapitalizminin büyük birimler halinde üretime doğru olan genel eğilimi, *küçük imalât* aşamasındaki grupları da tasfiye etmektedir. Uluslararası model, kapitalistleşme sürecinde, küçük imalat birimlerinin ya aralarında birleşerek büyük sanayi ile bütünleştiklerini ya da sadece belirli zanaatkârlık kollarının, özel yetenek ve artistik duyarlık isteyen işlerde varlıklarını sürdürebildiklerini gösterir. Türkiye'de kapitalizm'in gelişimi özellikle 1970 başlarında bu ikili eğilimi küçük esnaf ve sanatkâr tabakası için açıkça ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Araştırmalara göre, 1963/1967 döneminde küçük imalathanelerin üretim değeri önemli bir gelişme gösterememiştir. Türkiye'nin imalat sanayii geliri aynı sürede, indekslere göre, 100 puandan 169 puana ilerlerken küçük imalatçılığın yetersiz kalışı, bu tarihsel kategorinin de tasfiyesini hızlandırmaktadır⁴⁹.

Osmanlı toplumunun kuruluş dönemlerinden itibaren *ahîlik* ve *lonca* sistemleri içinde tarihsel ağırlığı görülen küçük esnaf ve sanatkârlar⁵⁰ için, *yoksullaşma* süreci elbette sert tepkilere yol açabilecek bir olaydır. Gerçekten de, 1960'larm ikinci yarısından itibaren Türkiye'de tabam küçük esnaf ve sanatkârlara bağlı, *korporatif* nitelikte siyasal eylem programlarının belirmesi, toplumda *militan* bir yeri olan küçük esnaf ve sanatkârların kendilerini tasfiye eden düzene duydukları tepkilerin de bir yansımasıdır. Türk kapitalizminin bu *geriye dönük* tepkiye verdiği karşılık, 1972'de 2 milyon esnaf, sanatkâr ve bağımsız küçük üreticiyi sosyal güvenlik kapsamına alacak *Bağ-Kur* kurumunu uygulamaya koymak olmuştur. Bununla birlikte, küçük esnaf ve sanatkârların tepkisi, özellikle etkili oldukları küçük Anadolu kentlerinde daha bir süre duyulabilecektir.

*
**

Açıktır ki, kapitalizm'in, üretim güçlerini geliştirmede yetersiz kalan bütün engelleri yok eden yasası 1970'ler Türkiyesinde yürürlüğe girmiş

49 A.g.k., s. 47 ve Doç. Dr. Tuncer Bulutay, "Türk Toplumsal Hayatında İktisadî ve Sosyal Gelişmeler", *SBF. Dergisi*, (Eylül 1970).

50 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, (Ankara, SBF, 1969) s. 87 ve sonrası; Dr. Ahmet N. Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmemiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*, (Ankara, SBF, 1971) s. 73 ve sonrası.

bulunmaktadır. Yeni süreç, toplumun bütün yapısının, ekonomik, sosyal, hukukî, politik kurumlarının, erişilmek istenen yeni aşamalara doğru bir daha düzenlenmesini gerektirmektedir. Zira, sistemin *ayakbağları*, onun gelecekte erişmek istediği hedefleri tehlikeye koymaktadır.

VI

TÜRKİYE VE GELECEĞİ

Türk plânlaması, Türkiye kapitalizmi için, 2.000 yılında Batı Avrupa'nın 1946/1956 arasındaki genel düzeyine erişmeyi hedef alır. Bu hedefe erişmek, Türkiye ile ileri Avrupa ülkeleri arasında ortalama bir yüz-yılı bulan gelişme farkını yarım yüzyıla indirmek anlamını taşır⁵¹. Ortak Pazar'la bütünleşmek ve Batı Avrupa kapitalizminin kaderiyle özdeşleşmek isteyen Türk kapitalizmi, Ortak Pazar'a *geçiş* döneminin sona ereceği 1995 yılına kadar yılda yüzde 8,5'lük büyüme hızına erişmek zorundadır. Türk toplumunda *kapitalizm öncesi*'nden arta kalan son sosyal sınıfları, tabakaları ve kurumları tarih sahnesinden kaldırmak, bu anlamda, geleceğin bir diktasıdır.

Türkiye'de kapitalizmin özellikle 1945/1970 arasında sağladığı büyük sıçarmalar, geçmişin tüm kalıntılarını yok ederken, iki büyük sonuç yaratmaya adaydır⁵²:

i) Türkiye'nin *alt ve üst* yapısı arasındaki tutarsızlık, kapitalizm daha ileri aşamalara geçmek istedikçe, sistemin ayağına takılacaktır. Toplumun dağılık yapısını kapitalistleşme sürecine uygun bir bütünlüğe kavuşturmak için köklü biçimde değiştirmek, *reformlar* yapmak, böyle bir ortamda, *burjuvazi kadar dış egemen ekonomiler*'in de hedefi durumuna gelecektir.

ii) Evrensel şemasına dönüşmeye başlayan Türk toplumunun *sınıfsal* yapısında, *emek/sermaye* çelişkilerini belirli bazı anlarda bu temel çelişkiyi bile bastırarak kadar sertleşen *burjuvazi içi* kapitalistler arası çelişkiler izleyecektir.

Birbirine derinden bağlı olan bu iki büyük olay, giderek, dünyanın değişim anlarında, Türk toplumunun daha ileri üretim ilişkilerine geçişinin de anahtarlarını içinde saklamaktadır.

51 Besim Üstünel, *Kalkınmanın Neresindeyiz?* (Ankara, SBF., 1966) s. 18.

52 Ali Gevgilili, "Türkiye'de Ekonomik ve Politik Yapı", *Op. cit.*, s. 37.

Bütün toplumlar için son söz, tarihle ve dünyanın nesnel koşullarıyla ilgilidir. Türkiye'nin hareketleri, bir yerden sonra, dünyanın genel hareketlerinin bir parçasıdır.

Yaratıcı insan emeğine konan tüm yabancılaşmaları aşır, derin bir bütüncüllüğü, birlik ve kamusalığı kavramak isteyen insan soyunun kaderi bu süreç içinde şimdiden ağır ağır oluşuyor bile....

